

ISPOVIJEST MARE NIKOVE

Olga Opalić

Matica is publishing in two parts a suggestive, sincere and disturbing life story of an old Montenegrin woman, Mara Nikova from Brajići (1889-1975) which was recorded by her granddaughter Olga Opalić who published it in 2008 in the book called *Govorenje Mare Nikove* (The Story of Mara Nikova).

Niko mi je bio dobar, predobar. Ostario, prnuo u čabar. Rekla sam mu što je Stevan reka za ime a on samo muči.

Jedno veče Niko šedaše pokraj ognjišta a ja sam nešto krpila no evo ti Aleksa. Počeo da me zadirkuje, gurka me i udara glavicom. Ja ka oću da viknem na njega, ka ijetka sam pa se gurkamo. Niko zinuo, ne može se načuditi što mi bi odjednom.

„Jel ti ne vidiš ko nam je doša? Došao naš Aleksa.“

„Koji Aleksa, ženska glavo?“ - prekrsti se Niko i iziđe iz kuće. Po ure je samo oko kuće obilazio - pušio i nije progovara, mislio je dati da sam skrenula s pameti. Nijesam se mogla načuditi kako niko ne vidi mojega Aleksu no samo ja. Lijepo dođe i prođe, ispriča se sa mnom i poigra pa ode. Puna kuća - niko ga ne vidi. Kad kome spomenem da mi je bio Aleksa svi me žalosno gledaju pa više i ne gorim nikome. Počeeće da se sprdaju sa mnom.

Dodje vrijeme da se porodim i ja se porodih za čas. Jetrva je bila sa mnom kad sam se porodila. Iziđe i reče Niku da se rodila devojka. On skide kapu i podiže oči put neba:

„Blago meni, opet mi se kuća napuni. Neka je živa i zdrava naša Milica.“

Dade joj ime po onoj prvoj devojci što je umrla. Pravo da vi rečem nijesam je mnogo ni gledala. Pazila sam da nije gladna ili mokra i ništa više. Bolje bi poglednula tuđe no nju. Pitate me zašto sam bila takva prema njojzi - ne znam. Baš ne znam.

Nikad je nijesam celila, od kad se rodila pa do dana današnjega.

Kad sam je dojila nijesam je ni gledala. Proodala je kod njega. Lijepo je napredovala i bila zdrava. Niko se od nje nije odvajao. Imala je dvije tri godine kad me ufati za skut da je uzmem. Podigoh je na ruke i ošetih onaj stari plam što sam imala spram moje dece. Pođoh da je celim i nešto puče u mene, ispuštah dijete i ono pade. Protrnuh od nekakvoga straha. Da me pitate što mi bi ne bi vam znala reć, ne mogu ni samoj sebi objasniti. Niko zamanu da me udari pa mu osta ruka u zrak, ne spušta je na mene. Lakše bi mi bilo da me udario. Bilo je i meni ža što sam dijete ispuštala, pravo da se reče bačila, ali što ću, nekad mozgom ne komandujem. Jedno jutro me nešto probudi iza sna a ne znam što bi, skočih i pogledah Milicu, a ona crvena ka paprika. Pipnuh joj čelo a ono žeravica. Viknuh Nika a on skoči ka oparen. Beše¹ joj tada pet godina. Niko počeo da leleče ka žena:

„Ne ostavljaj me Puna kućo! One sam nekako predura a tebe ne mogu. Neću! Mile moja, moja muška glavo!“

Doleće narod, čuše Nika. Stadoh s bande, nijesam prilazila detetu. Izidoh iz kuće, uzeh srp i pravo u planinu. Cijeli ubogoviti dan sam mlatila onijem srpom po planini, nije mi Milica pala na pamet. Kad uljegoh u kuću svi me gledaju ka da sam gola. Maše mi reče da Milicu boli grlo, da je poglednem.

„Ostavi me ako znaš za Boga! Imam preča posla, da pomuzem koze i ovce. Ostavi me!“

¹ Oblik *beše* autohtoni je ekavizam, koji se javlja ne samo u Brajićima no i u većini narodnih govora barske opštine, prije svega u Crmnicima.

Krstinja je cijelu noć prešedela s nama. Vidijeh joj pune oči suza. Bilo joj je ža, istinski. Fala joj ka da nije ni bila. Počela sam da čistim narod metlom oko sebe, mogla sam bez svakoga. Dosadile su mi žene i Niko i Milica - svega mi je preko glave. Da mi je poći u nekakvu pećinu pa da niti koga vidim niti koga čujem. Dolazio je doktor i da joj nekakve ljekove, ka pomoći će joj. Vodila sam ja i Aleksu kod doktora, pa mi ga je sačuva lije-po. Otvoriše se vrata i uđe Stevan. Žene zaplakaše. Niko gori od svake ženetine. Ovi muški pod stare dane postaju ka ona rabota, da ne lajem pred vama đeco.

„Doša je Stevan! Mare, ostaće nam Milica.“

Stevan šede pored Milice i uvati je za nožicu i ne progovara. Tako je šedio tri četiri ure, diže se, celi me u čelo i pasa bez zбоgom ili dovidenja. Šutra ujutro Milica otvorila oči i zove oca. Maše zaplaka: „Mare, ostala ti je Milica!“

„Muči!“ - viknuh, svaka riječ me udara u mozak ka macolom. Pođoh u konobu i padoh ka svijeća. Sva sam se ubila. Opet sam zaspala, spala sam tri neđelje. Činjelo mi se da sam tek zaspala a probudi me ručica na obrazu.

„Nana, probudi se.“ - grli me.

Manuh rukom da je oćeram, kad mi Aleksa zaprijeti:

„Ne čini to, nana! Puštaj je da legne pored tebe i zagri je.“ Poslušah ga, pružih ruku i privukoh je sebi. Ležale smo zajedno. Beh je zagrlila a ona se privila pri mene ka pijavica. Milica se i dan danas šeća toga iako je imala pet godina. Pamte đeca, nijesu ka mi stari, zaboravimo i što smo večerali a o ručku i da ne gōrimo. Nikad mi više nije bila bolesna. Niko i Milica su po cio dan čuvali stoku i pričali. Više je ona znala o Americi i američkim rudnicima no cijelo selo. Dok Niko šedne ona odmah namešta guzičicu njemu u skut. Ranije je bilo sramota da otac drži dijete u skut, gorili su da je to samo za žene. Niku nijesu zamijerali, znaju kakav nas je jad snaša. To su bile gluparije da otac, muškarčina, ne ljubi đecu. Svašta!

„Mile, od koga se više bojiš, od mene ili od onoga magarca?“-
pita je Niko u šali.

„Bogami, tajo, od onog magarca. On će me udarit a ti nećeš.“

Niko se tome neželju dana smija. Znala je po dvaest puta da ga celi. Kad je krenula u školu Niko je gleda ispred kuće dok god ne bi zamakla. Dočekah i ja da čak izlazi iz naše kuće. Imala je dosta da ide dok se spušta do škole. Bojala sam se kad ide da ne upane u onaj jaz kod mlina. Voljela je više no išta da ide po ivici onoga jaza. Nekoliko puta je mlinar vika na nju. Niko joj je jednom zaprijetio žestoko i nije više odila tamo. Napravili smo joj torbičicu i ona sve s noge na nogu skakaše do škole. Jednom beše slomila tablicu. Zamanuh i udarih je. Znao kako sam je udarila, ka da čistim prašinu s guzičice joj.

„Nana, što si me rodila kad me ne voliš?“

„E, moje dijete!“ – pomislih - „Strah me i da te volim.“

„Zašto me nikad nijesi celila?“

Bih, ali ne mogu. Neka sila odozgo mi ne da. Podmetnu mi obraz pa me pogleda u vrh glave.

„Celi me! Ajde, celi me!“

Krenuh ali ne mogu. Učinje mi se da je neko stavio caklo između nas. Začudih se kako je otesito samnom pričala. Beše dobra, poslušna a voljela je i da uči. Trčala je u školu, sve je udarala petama u guzicu.

Niko je uživa da gleda kako raste. Ona mu je bila cijeli svijet a i on njojzi. Gledam ga pa ne mogu vjerovati da je ovo onaj Niko Đurov za kojega sam se udala - za kojega me otac uda bez pitanja. U mladosti je bio visok, prav ka strijela, žestok ka britka sablja i lak da udari. Gledam ga sad, pa se smanjio, lako mu suza kapne i gleda kako da ugodi i meni i Milici. Puno puta sam pomislila da je bio bar upola takav kad sam bila mlada, sva muka i jad bi mi lakše pali. Šetih se kad mi je umrlo ono prvo dijete, Milica, ni ruku mi nije pružio, no: „Ni to dijete nijesi mogla sačuvati.“

Sad kad se toga šetim drob mi se prevrne. Šećanja razdiru srce i utrobu. Od toga nema koristi, no što je bilo, bilo je.

Godine u rudniku učinješe svoje. Pade Niko u postelju, a i godine su. Doktor reče da su mu pluća puna one zlatne prašine. Milica se nije odvajala od postelje:

„Nemoj da umreš. Što ću ja? Ozdravi jer ja ne znam da živim bez tebe.“

„Diko moja, neću te ostavljat ako ne moram. Živjećeš ti lako bez mene, još koju godinu pa ćeš i momka nać. Majka ostaje s tobom.“

„Nana me ne voli.“

„Koja majka ne voli svoje dijete no je strah da te voli. Petoro ih je umrlo prije tebe.“

„Tajo moj, strah je i previše. Nikad me nije celila niti pomilovala. Oni su mrtvi, ali ja sam živa.“

„O, rano moja, ti si mi svijet ispunila.“ - usitnio Niko ka da veze.

Čula sam njihov razgovor.

„Pa kad si živa mrdni se malo. Ajde, donesi vode i pušti jaganjce.“

Ona pogleda u Nika i izide. Molio me Niko da je više pogledujem, ali ga nijesam ćela slušat.

Bolova je moj domaćin tri ipo mjeseca. Milica ga je živoga oplakala. Jedne noći ispušti moj Niko dušu. Bilo mi ga je ža. Milica je imala trinajest godina, nijesmo je mogli umiriti. Kukala je ka da joj je pedeset. Izgubila je jedinu roditeljsku ljubav. Kako je lijepo naricala!? Lijpo li je ožalila oca! Pitala sam je potlje kako zna onako lijepo naricati.

„Iz srca“ - veli.

Kad su ga iznosili iz kuće počoh da zaključam vrata. Ne dade mi Joko, đeveričić:

„Nije kuća zatvorena, imaš Milicu. Greota je da to činiš. Ako nemaš sina imaš ćer, tvoja je krv i meso.“

Idem iza sanduka pa mislim bolje što nijesam zaključala kuću, rodiće Milica decu, to su mi unučad pa čije god prezime da nose. Sahranismo i Nika, pasa on kod svoje dece. Blago njemu! Šest mrtaca iz jedne kuće! Da je iz cijeloga sela mnogo je.

Milica se poče sušiti od tuge za ocem. Bilo mi je jad kad je poglednem. Obrnuh se njoj. Uveče smo šedele i pričale o svemu i svačemu. Pitala sam je vidi li kad dođe Aleksa, a ona se začu-di o čemu pričam. Nijesam više pominjala da se ne prepane dijete. Ponekad je navraća Stevan. Što je volio Milicu! Od sve dece samo je nju prigrlio, a i mene je volio više od ostalih. Ona ga je mogla pitati što niko drugi nije moga. Pitala ga je i što čini kad liječi i kako može po dva sata da šedi a da ne mrdne.

„Kad bih ti reka ne bi svatila, onda bolje da ti ne rečem.“ Obavezno bi je celio u kosu. Gledam ga, dobro se drži, ali star je i on. Kad se Milica zađevojčila više se njemu povjeravala no meni. Gledam, polako stasaje u đevojku, mogla je početi i prćiju da sprema. Spuštah se do Budve i kupih joj pamuk da plete prekrivače za krevete. Lijepo sam je naučila da plete, a Dadana je naučila i da neca. Ljepuška je, no mnogo mršava i visoka. Čerala sam je da ije da se malo popravi, kakvo ti je žensko bez sise i guzice.

Voljela bih da je malo otresitija, a ona mirna i ne progovara dok je ne pitaš. Udaće se za koju godinu, a ne mogu dopuštati da mi neki jado dođe na ognjište. Ne smijem učinjet ni što je moj otac učinio. Mislio je i on da mi čini najbolje pa vidite kakav mi je život bio. Na teškijema mukama sam bila. Mislim:

„U poštenu kuću Prentovića i na ognjište Nika Đurova ne može uljeć prdonja no mora bit mudonja.“

Uveče, kad legnem, a ja idem od kuće do kuće i mislim koji bi mi moga biti zet, neću na silu, no izokola. Malo niže naše kuće bile su kuće Šćepančevića. Nekolike kuće a svi imaju mahom sinove, nešto mi zapalo oko za tu familiju. Poštene su i vrijedni, ma sirotinja. Mnogo muških a neveliko imanje. Kad se podijele,

malo imanje, skoro ništa. Moje imanje veliko a Milica jedinica. Moram gledat koji će da pristane da mi u kuću dođe. Ne vole muški da idu na tazbinu.

Imali smo u selo dva mlina, ovaj ispod naših kuća i onaj drugi na Grku vodu. Vazda je bila navalica i u jedan i u drugi. Šeđeli smo jedno veče stari Damjan Šćepančevića pa će ti meni:

„Mare, mogli bi bit prijatelji. Imam dobre unuke a malo imanja, znaš ih od malena, pa viđi koji da ti bude zet. Blažo je vriedan i dobar a Petar je vjetropir.“

Dodoh doma pa se mislim pametan je stari Damjan. Više volim otresitog no tunjavoga. Milica je tunjava pa ako joj i domaćin bude takav izgubiće dvije ovce ako im daš da ih čuvaju.

Đuro Damjanov i Joke Šćepančevića imaju tri sina i ćer - Raka, Blaža, Petra i Stanu.

Ćer im se udala i rodila prvo dijete kad joj je majka rodila Petra. Majka i ćer su se porodile u petnajest dana razlike. Stane je imala četiri ćeri a nije imala sina. One njezine đevojke nijesu gledale Petra ka ujaka no ka brata.

Rako je gluvonijem, ka beba je preleža tifus. Ima je visoku vatru nedelju dana i osta gluv. Pošto je bio beba, kad ne čuje osta i nijem. Kad se zamomčio lijepo se oženio. Stane, žena Rakova, beše zdrava i prava i zagleda se u njega i uzeše se. Znavala je s njim prstima da priča ka mi što pričamo ustima.

Lijepo su se slagali, nijedno dijete mu nije smilo ni „A“ reć.

„Ako vam otac ne čuje, ne znači da mu možete reć što oćete. Ja ćujem, ne dam.“

Blažo je bio vriedan domaćin, što okom vidi to i napravi, ali je bio miran, isto kao moja Milica. Mući i rabota, da ga baćiš na pleća nos bi slomio.

Petar, najmlađi, neka je živ i zdrav, na zvijezde bi laja. Kad je ima oko petnajstak godina izvodio je đevojku iz kola da je prosi. Sa šesnajest je švercova duvan. Financi su imali pravo da ubiju koga ufate u šverc i da ne odgovaraju. On će ti:

„Slade mi je mimo njih pasati nego išta. Čini mi se da mi je to milije od para.“ - veljaše.

Više je volio prkositi no leba jest. To je pravi! Lijepo sam rekla da neću u kuću prdonju. Čera inat s financima! To je ono što se meni dopada. E, sade da vidim kako ću.

Zvala sam ga nekoliko puta da mi pomogne. Treba mi muška ruka. Kad god je doša dala sam mu da nešto izije. Malo po malo poče on sam da dolazi. Rekoh mu ako je gladan da uzme da ije ka da je u svoju kuću jer mi pomaže. Pričaju kako je vjetropir i da se ničega ne boji. Ma kakav vjetropir, za mene je to junačina. E, videćemo, brajko moj. Moram znati ima li srca uputit se tamo đe vri. On lud a ja luđa.

„Kako onaj Đurađ čuva ovce, niko ih tako ne čuva. Majka nije rodila junaka koji bi njemu ukra ovcu. To može samo junačina. Takav junak može birat đevojku koju oće. Nema danas takvijeh.“

Naši čobani su imali samo bijele ovce, samo Đurađ je ima crne. On nije bio lud no manit, ni vuk mu nije moga ukrasti ovcu a kamoli čoek. Šutra ujutro nađoh na prag odranu kožu od crne ovce. Nasmijah se:

„Moj Petre, neka te dragi Bog čuva! Ako se ja pitam niko drugi neće rasprškati utuljeno ognjište Nika Đurova Prentovića no ti.“ - pomislih.

Otac i majka Petrovi su navijali za Milicu. Petrova majka je baš voljela, znavala je od kad se rodila. Cijelo selo je zborilo da sam joj stroga ka da sam joj maćeha. Pošlje kad se Milica udala puno puta sam je ufatila da se svekrvi žali na mene. Imanje im je malo pa im je dobro došlo da Petar dođe na tazbinu, a i Milica je vrijedna i mirna. Navijali smo svi da se njih dvoje uzmu, ne samo ja nego i njegovi roditelji, Joke i Đuro.

Odio je Petar s jednog prela na drugo i letio za đevojkama ka manit. Meni milo, em hrabar em muškarčina. Neka, neka, koji nije za tuđu kuću nije ni za svoju.

Ljeto beše. Rako, Blažo i Petar košahu žito. Bila sam podalje od njih pa su mislili da ne čujem.

Takmičili su se koji će bolje prnut. Blažo prde pa ka da štene cvili, kad prde Petar ka da si kantu bačio.

Đeco moja, može bit da ćete se sprdat sa mnom, ali po prdi se poznaje kakav je ko čovjek. Onaj koji se upuva to je gnjida podmukla, a onaj koji cvili taj je dobar no metiljav, a onaj koji prne ka da se nebo lomi, e to ti je čoek.

Dođoh doma i rekoh Milici kako je Petar pravi momak, lijep i dobar. Ona se, smetenuša, saplete i pade. E, kad je tako smotana. Kad Petra spomenem pocrveni i ne zna de bi poglednula.

Sve sam polako pripremala, navodila sam vodu da se zavole. Nikad je ne bih načerala na silu da se uda. Ja ću za koga ja oću a učinjeću sve i da oni oće. Mene su udali na silu pa mi je život bio breme. Dođe ti Stevan jednoga dana da nas vidi i da malo popriča sa Milicom. Otkad je Niko umro često nas je obilazio da vidi treba li nam štogod.

„Mile, reci mi pravo: dopada li ti se onaj Damjanov unuk, onaj Petar?“ - pripita je Stevan.

„Kakav je on momak, nema ga lješeg u tri sela. Ne bi on mene ovakvu ni pogleda.“

„Aaa tu smo, sokole!“ - mislim se, vidim da joj se dopada. Sad ću ja ka troskot puštati korijene.

Vrata mi je otvorila! Sastaviću ja njih i da ne znaju. Dobra je i lijepa moja Milica, iz kuće je Prentovića, kako može biti loša. Stevan poljubi Milicu u kosu pa će ti:

„Oči moje, lijepa si, no si u mozak ubivena.“

Znao je Stevan u koje mjehove puvam, da sastavim Petra i Milicu, pa da provjeri da ne činim što na silu. Pametna sam ja, nije da se falim, tačno sam znala da Petrovu „ludu“ prirodu jedino je mogla pridobiti ovakva narav ka što je Miličina. Stevan prvi put ispriča Milici priču koju nikad nikome nije ispriča. Čučnuh iza vrata, da me ne vide a da čujem.

Stevan se odmalena družio sa svojom paricom Miljanom. Beše ljepuška ma ćopava; jedna noga joj bješe podosta kraća.

Nijesu se razdvajali. Zajedno su šedeli na onaj krš i nijesu progovarali po dvije ure. Miljana nije mogla šedet dugo jer je morala majci pomagati. Nijesam znala je li mu ljubav ili druga. Jednom sam ga pitala a on reče:

„Što ti misliš to je.“ Pošlje svega što se izdogađalo s njom, niko je nije smio spomenuti niti ga pitati. Mirni i čutljivi Stevan odma bi planuo. Začudih se kad je sam spomenuo. Prolazile su godine, Miljana se zađevojcila a i Stevan beše momčina. Visok ka strijela, mršav a plećat.

Ljudi ih nijesu ni ogovarali, zato što su se družili od malena. Čini mi se više što su smatrali da su oboje čvoknuti. Jedan momak iz sela poče da se vrti oko Miljane. Bio je lijep ka lutka, ma se zorio i previše svojom ljepotom. Bio je lijep, ma se njemu činjelo da takvoga nema, ne na Brajiće no u po Crne Gore. Volim ja takve, neka su živi svojoj majci, ma daleko mi kuća od takvijeh.

„Bolje bi ti bilo da slomiš obadvije noge no da sa njim izlaziš.“ - reka joj je Stevan. Nije ga slušala, nije bilo sile koja bi je od njega odvojila. Đevojka je ka svilena marama, savije se oko maloga prsta. Lećela je Miljana za onijem momkom na svaki njegov mig. Stevan joj nije više ništa gorio, samo bi sagnuo glavu i šutira one kamenčiće ka da se igra s njima. Miljana osta noseća.

Kad je rekla onome momku on će:

„Da ti ne misliš da bih ja ovako lijep oženio tebe sakatu?“

Okrenula je glavu da ne vidi onaj podsmijeh. Nije mogla vjerovati, do prije po ure bio je med i mljeko. Poče da se smije glasno i ona poče da bježi od toga smijeha. Čela je da potrči, ma je ona noga sputava. Ču iza sebe:

„Bježi krřva, bježi!“

Bio je zadovoljan, dobio je što je ćio a pokaza se i koliko je „bolji“ od nje. Uputila se beše na Krivi vrh. Odnekud se stvori i Stevan.

„Znam đe si pošla, ali ne smiješ tamo.“

„Sprda se sa mnom. Treba.... Sakata i kriva ponijela sam se da nešto vrijedim.“

„I vrijediš. Ti više imaš u malome prstu no on u cijelome njemu. Čorav je kod oči.“

„Ne povređuj me još više. Molim te puštaj me da se bačim.“

„Preko mene mrtvoga. Da se bačiš? Ne bih te prežalio. Udaj se za mene.“

„Stevane, ja sam noseća, nosim kopile.“

„Znam da si noseća. Nosiš čedo a ne kopile. Svi će misliti da sam mu ja otac. Nije važno čija je krv no ko ga podiže.“

„Moj Stevane, ja sam ćopava. Bogalj sam.“

„Je li? A otkad?“

Gledala ga je dugo, bez riječi.

„Ne mogu ti to učinjet.“

„Biće mi zadovoljstvo i sreća da podižem tvoje dijete. Ajmo kod tvojih iz ovijeh stopa da te ištem.“

„Šutra ćemo se dogōrit.“

„Ljudi koji gledaju kakav je ko, to su prazne duše. Tijelo im je ka olupina. Isto ti je ka da variš gomna u novu šerpu.“

„Ne mogu zamislit da si mi ti domaćin, drukčije te gledam, ne bih mogla s tobom leć. Sram bi me bilo.“

„Ko reće da moraš?“

„Do šutra, Stevane.“ - celi ga u obraz i pasa doma.

Kad je došla doma Miljana je sve ispričala majci. Majka joj ne progori riječi jedne, samo podizaše obrve i dva tri puta mlatnu rukom. Kad svi polijegaše majka uze torbicu i nagura ljeba, sira i preobuku pa je ufati za ruke i izvede iza kuće.

„Bježi u Grbalj pa služi u neku dobru kuću za parče ljeba. Ubiće te otac ili braća. Nemoj slučajno nešto od sebe učinjeti, nijasam te zato rodila. Onome neka Bog sudi. Moraš podići to dijete. Tako ćopavu te niko neće, pa neka te to dijete pogledne pod stare dane. Bježi da se neko ne probudi a Stevanu ću sve reć.“

Šutradan, vele, nestala Miljana. Narod ka narod, svako zna đe je, jedni vele noseća pa se ubila a drugi da je pošla neđe da ispravi nogu, treći da se bačila u more jer je znala da će skroz osakatit.

Miljanina majka srete Stevana pa mu se zafali što je ćio da im opere obrez:

„Nije mi smjela to učinjet.“ - reče ijtko Stevan.

Kad je Stevan prvi put srio onoga momka što je prevario Miljanu, dočeka ga riječima:

„Oćisti se, zapiša si se.“

Ovaj se izbuljio pa trepće, ka svraka na jugovinu, nije svatio što je Stevan ćio reći.

„Muško kad piša mora ufatit onu rabotu a ti nijesi ima što ufatit pa si se zapiša.“

„Ne zbori džabe narod da si lud. Nijesi malo udaren, no malo više.“

Prolazile su godine a Stevan je sve znava o Miljani. Pošla je da služi u Novi. Tu su je videli šjor Lujo i njegova žena, postariji par iz Dubrovnika. Nijesu imali dece a imali su drugo svega i svačega - dvije trgovine i zlatarsku radnju. Pozvali su je kod sebe. Bilo im je ža. Otežala pred porod, jedva je odila a morala je služit. Gõrili su da joj je tuga izbijala i iz maloga prsta. Kod njih je rodila sina Stevana. Božja voljo, što su se radovali detetu, ne zna se ko je bio veseliji - šjor Lujo ili šjora Ane. Ona mu je plela kapice, pa kad red pobrka odma para da dijete ne nosi feler na glavu. Bili su ka đeca, postariji ljudi koji sve imaju a nemaju poroda. Vidite li đeco što je sreća - sreća se ne može kupit parama. Molili su je da im dijete da, ali Miljana nije ćela ni da ćuje. Mali Stevan joj je bio cijeli svijet. Gledali su dijete ka da je njihovo. Ponekad se Miljana i nasmijala kad ih je videla kako ga vode između sebe pa se sve obrću gleda li ih ko. Da su mogli izveli bi cijeli Dubrovnik da ga vide. Smetalo joj je što ponekad nije mogla doći do deteta od njih. Uveče kad narod

izide u šetnju šjor Lujo i žena mu ufate Stevana pa sa njim paradiraju. Kao da su čeli svima reć:

„Eto, i mi imamo ono što nam je falilo cijeloga života.“

Bilo je dana kada su šedeli i gledali sirotinjsku decu i majke im i uzdisali pored svog imanja. A sad? A sad! Ruke su im pune. Više su se radovali njegovijem ručicama no cijelome bogastvu i imanju.

Kad Stevan napuni oko dvije-tri godine poče da se ijedi - držali su ga za ručice da ne pane, nijesu mu davali da potrči s drugom decom. Krivo je bilo Miljani što ga uveče nije mogla ona uspavati no oni. Ali... nije imala đe.

Dok su šetali uz more jedne večeri pade šjora Ane i umrije od srca. Mnogo je suza Miljana za njom prolila. Prifatili su je kao da im je ćer. Pošlje sedam godina Miljana se udala za šjor Luja. Bio je baš dosta stariji od nje. Stevanu je dao svoje prezime i ostavio mu je svo imanje. Iskusnome šjor Luju trebalo je sedam godina samo da takne Miljanu. Kad bi muška ruka pošla put nje, ona je čula ono: „Bježi, kriva! Bježi!“

Stevan je odio svuđe - kuđe, nije ga bilo po nekoliko dana. Niko nije znava ni đe je ni što čini. Sigurno je odio ponekad i raspitiva se za nju a da mi nijesmo znali. Sve ovo ja nijesam ni znala, dok nijesam čula iz njegovijeh usta.

Uputi se jedne jeseni Stevan pa pravo u Dubrovnik, pa u kuću predobroga šjor Luja. Kad ga je Miljana videla poče da plaće, suza suzu stiže. Veli da u svojemu vijeku nije toliko suza prolila.

Kad je bila sama i napuštena nijedna nije ćela da kapne. Šjor Lujo, pravi dubrovački gospodin, jest postariji ali gospodin. Miljana obučena, doćerana ka prava gospođa, ma na njoj crnogorska košulja sa ošvicama. Sin, visok nebu pod oblake, naslijedio očevu ljepotu i majčinu dobrotu. Pruži ruku mojemu Stevanu i pokloni se:

„Imate moje duboko poštovanje i veliku zahvalnost, majka mi je sve ispričala. Normalno je da sam po vama dobio ime. Pape

mi nije pravi otac ali ga više volim i poštujem no da mi je rođeni. Imam li braće ili sestara?“

„Imaš četiri sestre.“

„Nema sina?! Nema muške glave!“ - poskoči Miljana.

Prošle su godine i rane su zaliječene ali nijesu izliječene. Baš joj je bilo milo što nema sina. Velika je kazna za Crnogorce kad nemaju muške glave. Mladi Stevan zagrlj majku i osmijehnu se papi:

„Otići ću da upoznam sestre, jelda pape.“

„Moraš. Morate se znati, da se, ne daj bože, krv ne pomiješa. Najljepše godine života su meni i mojoj pokojnoj ženi bile kad su njih dvoje prekoračili prag ovoga doma. Kad se Stevan rodio moje bogatstvo je tek tada počelo da diše, do tad je bilo mrtvo. Imaš i moje poštovanje, Stevane, a ne samo moga sina.“

Zborili su nekako drugačije, gospodskije.

„Uvijek sam želio da znam imam li braće i sestara. Spremao sam se da pođem tamo. Sad znam da imam četiri sestre, one su moje, od iste klice smo začeti, bilo nam milo ili ne. Onoj fukari od oca reci da bih rađe poginuo no njegovo prezime nosio. Dok sam živ neću mu zaboraviti. “Bježi, kriva! Bježi!“ Majka se i sad ponekad noću budi i to ponavlja u snu. Majka mi je rekla sve od riječi do riječi. Ništa nije krila.“

Lijepo su ga ugostili, pa na rastanku Stevan se obrnu put Miljane:

„Znaš da nijesam ni vidio da ti šepaš, dok mi po pet puta na dan nijesu to gōrili „dobri“ ljudi. Vjeruješ li mi?“

„Sad ti vjerujem. Sreća te mi to nijesi onda reka jer bi me to ubilo. Mislila bih da se i ti sa mnom sprdaš.“

Miljana mu uze obje ruke u svoje i celi ih. Kad je doša iz Dubrovnika nije progovara četiri pet dana nisakim. Što mu se motalo po glavi, đao će ga znat.

Jedno večje uputi se kod onoga momka što je ostavio Miljanu. Taman su bili pošedali da večeraju.

„Što ćeš ti u našu kuću?“

„Doša sam da ti rečem da imaš sina. Miljana, ona „kriva“, što si joj napravio dijete i ostavio rodila je sina.“

„Sina?!“ - ispade mu kašika iz ruke.

„Lijep momak ka grom. Liči na tebe, ma mu je narav blaga, majčina. Poznao bi ga među stotine, tvoja glava i tvoj stas. Šalje vi pozdrave. Doći će da vidi svoje sestre, veli od iste su klice bilo im milo ili ne. Zamoli me da ti prenesem pozdrave od riječi do riječi: „Onoj fukari od oca, reci da bih rađe poginuo no njegovo prezime nosio.“

Tako, junačino moja, sin ti raste u tuđu kuću a tebe naziva fukarom. Ovo tvoje imanje će rastrgnuti zetovi. Biće se oko imanja ka gladni kerovi oko koščine. Kad umreš zatrt će ti se ognjište. Reka sam ti prije sedamnajest godina da si se zapiša. Čuvaj svoju ljepotu. Neka ti je laka ova noć i sve one koje dolaze. Ne bio ja u tvojoj koži.“

Ispriča Stevan svoju priču Milici pa će reći:

„Izidi, Mare, zaboljeće te noge od klečanja.“

Skočih ka oparena. Pa on je znava da sam ja tu. Ogrnu kapot na jedno rame pa pasa bez riječi. Bojala sam se da mu se što ne desi pa se ispovijeda pred smrt. Poživio je on još dosta pošlje toga, no mu dati tako došlo.

Moj Aleksa mi je redovno dolazio, nije majku zaboravlja. Beše doša jedno veće obuo nove crevlje, one sijaju pa skače s jednog kamena na drugi. Oštre one ivice pa se prepadoh:

„Pazi, Aleksa, da ne izguliš te crevlje!“ - viknuh i probudih se.

Koje crevlje? One što mu nijesi ćela kupit. Ne rekoh da pazi da se ne udari no crevlje da ne oguli.

Rasanih se potpuno. Udarih sebe šakama u glavu. Oprostite, đeco, što plačem, ali mi i sad dođe nekako teško kako sam mogla to i u san izgōrit. Beh riješila da od nedelje idem u Budvu ili u Cetinje i prodam onoga najboljega ovna i kupim lijepe crevlje i ponesem ih pod Ostrog da mu ih Sveti Vasilije da. Šutra veće evo ti mojega Alekse pa šede na onaj tronožac do mene.

„Ne čini to, nana. Imam ja crevlje, ti si mi ih stotinu puta već obula. Svaki put kad poželiš da mi daš crevlje one se i stvore od tvoje prevelike želje. Nemoj dirati zvonara, trebaće ti. Za sve me slušaš, moraš i za ovo da me poslušаш. Dolaze mlogo, mlogo teška vremena.“

Oči moje, kako on sve zna. Poslušala sam ga, iako ne znam okle mu crevlje. Ako mogu mislima i kajanjem da se stvore, onda ih ima na stotine. Da dolaze teška vremena valaj dolaze.

Pričalo se uveliko da će rat. Nadali smo se da neće. Kome je do rata? Ma ima ih dosta. Mnogijema je rat brat. Pričalo se po Brajićima da je bombardovan Biograd. Mislim se mnogo oni znaju đe smo mi a đe Biograd. Boga mi su znali, jest bombardovan. Dođe rat i do nas. Počeše da dolaze Talijani na Kosmač, to vam je ona tvrđava više Gorke vode. Zemlja se tresla od kamiona i oružja. Mi gledamo, ne smijemo ni usta otvorit. Nijesmo mi znawali što se događa mimo sela. Pošlje smo saznali da su nekizi digli ustanak na Rijeku Crnojevića. Niko od nas nije ima pojma, ma su nas pokažnjavali ka da smo mi digli ustanak.

Tri dana po Petrovdanu izmilio narod po poljima. Beše četvrtak, da kosi ili praši kukuruz. Odjednom udari silna vojska. Dođoše crnokošuljaši i pokupiše sve muške iz sela. Đeco moja, što nasto kukanje. Potrpaše ih u kamione, pa u Budvu. Skupismo se same žene na ono gumno pred crkvom. Što ćeš? Plaču žene, plače i moja Milica:

„Nana, povelu su Petra i ujka Stevana.“

„Povelu su i ujaka ti Jova i Iliju, povelu su i Joka i Blažu i Aleksu i Mila i Đura i Simona... Povelu su.... Povelu su... Sve su povelu. Selo je bez muške glave, ali će ih i vrnut. Moraju! Ne smije biti drukčije.“

Pošlje dva dana dođe Rako Đurov i tri starca. Raka su puštali kad su videli da je gluvonijem i one starce što su s jednom nogom u grob. Rekoše da su ih potrпали u kamione i poslali u logor u Albaniju. Čini mi se da se logor zva Klos, ali ne znam

posigurno. Nijesmo za njih znali ništa do jeseni '43 kad je pala Italija. Tada su se vratili većinom, ali nekizi su tamo kosti ostavili ni krivi ni dužni.

Strpali su one muške u školu u Budvu i izvodili jednoga po jednoga da priznaju sve što znaju o borbi i da reču ko je organizova ustanak. Ovi naši jadovi, ka ćurke, ništa ne znaju. Može bit bi i odali da su što znali, od batina, ali nijesu znali ništa. Bila je jedna grupa momaka malo drčnija, njih su izvodili po dva tri put da ih biju. Bili su ih pa posipali vodom da se osvijeste, pa opet iz početka. One rupice što Petar ima po plećima to je od korbača. Ostali su mu tragovi do dana današnjega. Bili su redom one momke iz Martinovića, Prentovića, Jovičića, Šćepančevića, Ivančevića, Klačeve, Pljošte i Stojanoviće. Ma što da nabrajam, bili su odreda koga su stigli, prezimena i nijesu važna, važni su ljudi.

Ležali su ka prasci jedan preko drugoga krvavi i upišani. Nijesu mogli da se dignu pa su pišali pod sobom. Kad im je mokraćna takla rane jaukali su ka da im neko čapru dere. Pošlje nekoliko dana zgurali su ih u kamione pa u logor. Od ujutro do uveče su rabotali. Dobijali su za ručak čašu nekakve vodurine i parče ljeba kojim bi čoecka ladno ubio. To što su rabotali nije ništa, nego su mučenja nastavljena i tamo. Petru je hrana bila velja muka. Nije moga durati bez leba. Batine je lakše podnosio no glad. Blažo mu je dava pô svoje porcije.

Sve je činio ka stariji da spasi brata. Nije ga mogao sačuvat od batina, ali se borio da ga sačuva od gladi. Da nije bilo Blaža ne bi Petar izaša živ iz logora. Bili su puni vašaka i stjenica, od češanja su rane otvorili. Vele da su videli da im vaška s glave upadne u porciju, oni je izbače pa iju dalje. Što će? Izvodili su ih Talijani da kopaju sebi rake pa ih gurnu u raku i drže puške uperene u njih. Oni se mučenici tresu ka prut, a ovi se smiju pa ih vrnu u logor.

Rat je. Pošlje su oguglali pa se nijesu bojali, ma đaoła nijesu no su se manje tresli. To se nije dopalo Talijanima, pa počeše da

ih izvode ali ih ne vrću. Oni zatvorenici su mislili da ih ubijaju, a oni su ih odvodili u drugi logor, to su znali tek kad je pala Italija. Svašta su pregurali preko glave. Dovedi su ih do toga da im je bilo svejedno jesu li živi ili mrtvi. Petar se nije boja ni korbača ni kopanja rake, ali se boja gladi. Svako ima mek drob.*

Gladi se više boja no da mu je neko cijev prislonio na čelo.

Teško mi je bilo, ža mi je bilo braće. Ža mi je bilo Ilije, ako umre nijesmo se ni pomirili ljudski.

Dođe mi jedno veće Krstinja sva ka pokisla, teška joj je prazna kuća - u logoru su joj i muž i sinovi. Znam ja najbolje kako je strašna prazna kuća. Malo, malo, evo ti Krstinje kod mene. Vidim započela bi razgovor ali ja bogami ne. Sve što smo imale mi smo rekly jedna drugoj.

„Mare, što nikad i nikome nijesi rekla da sam te ponekad najjedila?“

„Ne ponekad no počesto. Rovala si ka krtica da razoriš porodicu. Znam za sve tvoje laži, ali nijesam ćela da progōrim nikome jer ti je onda kazna veća. Ne voliš me, a ni ja tebe, ali si majka one Ilijine dece i zato neka si živa i zdrava stotinu godina. Nije tebi lako, treba tolko zla nositi svaki dan.“

„Kakvo zlo?!“ - karala bi se ona sa mnomo, ali ja ućutah.

Nešto ću vi reć, đeco. Ljđi vam ćine zlo, ali vi mućite, ne progovarajte - izgoreće sami u svojemu zlu. Treba se bojati onoga koji trpi a ne onoga koji se brani. Kad nekoga gađaš użarenom kuglom, a taj ne progovara, vrati ti se još jaća i vrelija. Kad su obije bande iste, lajave i zle, onda pane između njih, rasprši se i koma i udaraju jednoga i drugoga. Puštimo sad tu priću, nijesam pametna tolako druge da ućim, da se vrnem na one mućenike u logor.

Ža mi je bilo Petra, dijete je to. Junaćina je, mislila sam, izdržaće, a i mlad je. Umalo da vam zaboravim reći što je bilo sa Stevanom u logor. Dan danas kad ljđi prićaju o tamnovanju

* svako ima slabu taćku

ka da šapuću, dati im je to ostalo od zatvorskih dana. Logor je vodio jedan Talijančić, kokot bi mu se naio iz guzice koliki je bio. Uživa je da muči ljude. Postrojio bi zatvorenike i gleda ih je, gleda, pa koji prvi spušta pogled izvodio ga je na mučenje. Najviše je volio onako ubivenima da piša ūsta, pa se smija. Bog ga je poremetio i na oko i u glavu. Takvizi su glavni kad rat dođe. Stevan mu je priša pa ga pita na talijanskom:

„Pogriješio si mjesto. Kad im napuniš usta, đe ćeš onda pišat?“

Svi su se začudili odkud Stevan zna talijanski. Talijančić ga odmjeri od glave do pete. Pa mu je mrak na oči kad ga je vidio onako starog a visokog i lijepog čoecka - on mlad pa kastig. Zlo izide čoecku na obraze, zato poružnji. Vojnici su se bojali od njega a starac je doša da ga nešto pita. Uze Talijan korbač pa udri po Stevanu a ovaj ni da mrdne. Udarao je i udarao dok nije pomodrio od muke.

„Što oćeš, svinjo?“ - otkopča šlic da se Stevanu popiša usta a ovi će:

„Sine, sa tim jadom misliš da me zapišaš? Mjesto si pogriješio još jednom ti velju.“ Popiša se on na Stevana pa ga još i pljunu i pasa.

Prođe nekoliko dana a nema Talijana. Njegovi se došaptavaju i gledaju u Stevana. Vidimo mi, nešto se događa ali niko ne zna što je. Dođe pošlje nekoliko dana onaj Talijan sav podbuo i otečen i poče korbačem da udara po Stevanu i vika ka manit:

„Svinjo! Svinjo!“

„Sine, jesi li se umorio?“ - mirno ga je pitao Stevan.

Ovaj se razgoropadi, pa udara li udara onijem korbačem i odjednom pade. Iznijeli su ga i nikad ga više nijesu videli. Vele da mu se bila voda zavezala, nije moga pišat. Odkad je onaj kastig od čoecka pasa u logor su dušom danuli. Jest ropstvo i glad, ali ih niko nije bio i mučio. Čini mi se da su i njegovi dušom danuli otkad nema tog kastiga. Kad su Talijani povelu

muške ostadosmo mi žene ka sinje kukavice. Dva puta su nam palili kuće. Nabili smo se po kućama đe je koja bila pretekla od ognja. Oni krenu na nas a mi bjež u planine, kad nema nas, oni spale kuće. Ovi sa Kosmača nas nijesu ticali, to su crnokošuljaši palili kuće. Jedanput zamalo da poginem, no neće grom u koprive. Nadiru crnokošuljaši, žene đeca ciče i bježe, bježi i stoka a oni idu i pale. Šetih se da mi je ostala pršuta u kući i ne mogah je ostaviti. Mislim se, šteta da je iziju Talijani, mi gladujemo. Milica beše podaleko odmakla, a ja ti se vrnuh da uzmem pršutu i kolut zatopa. Pripucaše na mene, jedan metak udari pedalj od moje glave. Mislim se đe ću glavu izgubiti zbog pršute. Bogami da sam bila ranjena još bih isposlovala boračku penziju. Danas su svi borci. Kad slušam neke, mislim se, da nije njih bilo još bi dan danas bio rat. Sreća pa oni išćeraše i Nijemce i Talijane.

Bili smo u planinu četiri pet dana pa opet nazad u selo. Videli smo da su crnokošuljaši pošli kamionima dalje, a mi brže bolje nazad u svoje kuće. Sve spaljeno i uništeno, ma su ognjišta naša. Sklepassmo ono malo jada pa ćeraj dalje. Ovi „naši“ Talijani sa Kosmača bjehu se s nama sprijateljili. Zborahu da ni oni ne vole rat nego su ih pokupili pa moraju. Pokazivali su slike žena i đece i samo zborili: „Bambino, bambino“. To znači đeca, vidite kako i ja znam talijanski, imala sam koristi od rata, naučila sam deset riječi stranskih. Davali su đeci nekakvi vojnički keks, a odili smo i kod njihovoga doktora kad baš prigusti. Ćeli su da pomognu što jes, jes.

Razbolje se Mitri dijete. Svo gori a groznica ga trese. Tri dana oči ne otvara; ona plače i udara se u glavu. Četvrti dan uputila se Mitra pravo na Kosmač. Kad je viđeh, kosa mi se diže na glavu, šetih se mojijeh muka. Znam da je muka stisla, ma kad prođe rat stisnuće je druga.

„Đe ćeš, Mitre?“

„Idem na Kosmač da molim Talijane da mi daju nečesovi lijek za dijete.“

„Bolje ti je vrat da slomiš no da pođeš kod Talijana. Će ćeš tako mlada među vukove? Kad se rat završi ima podrepaka koji će reć da si svaki dan odila kod Talijana.“

„To samo tebe može past na um! Dijete mi umire“ - najjedi se. Prostrijelila me pogledom. Nijesam se ijedila, šetih se sebe prije nekoliko godina. Ijedila sam se na Mašu i Dadanu što im pada na pamet, ma ima „dobrijeh“ ljudi kojima svašta pane na um.

„Ja idem gore. Stara sam a i vodili su me već kod doktora da vide moje poštenje. Nikad se ne zna, možebit će me vodit opet. Težak je to put bio, moja Mitre. Boli! Vidim da si se najjedila, ijedila sam se i ja kad me sesta učila. Nijesam mogla vjerovati što će me sve snać. Bog neka svakoga saćuva od podrepnika.“

Podoh na Kosmać, nekako se sporazumjesmo i dode doktor sa mnom. Pregleda dijete, dade mu ljekove. Pošlje nekoliko dana ono ozdravi. Mitra ijetka, ne reće mi ni fala. Sva sreća te sam ja odila na Kosmać. Pošlje rata su me zvali u Budvu da me pitaju koliko sam puta bila kod Talijana i zašto sam odila tamo. Puće nešto u mene i rekoh što se i nijesam nadala:

„Pošla sam gore da ih pitam oće li one rabote a oni rekoše da neće jer sam stara. Nije bilo potrebe da idem više. Tako, moji drugovi, bila sam jedan jedini put.“

Ispitiva me jedan šiljokuran, majka mu mogu bit, stavio ruke na guzicu pa diga glavu.

„Drugarice Maro, jesi li davala podatke neprijatelju?“

„Ova drugarica je parica tvoje babe. Jesi ćorav, dva put te mogu rodit, a ti meni drugarice. Kakve podatke? Ono gomno što je reklo da sam bila na Kosmać dobro zna i što sam odila. Diga si glavu a nogom si još u balegu. Kako te nije sram?“

„Marš napolje, kurvo talijanska! Budi srećna da te ne ošišamo do glave.“

Prepadoh se, vidim đao ponijo šalu. Ne bih mogla još i šišanje podnijet.

„To je ona drugarica što je prva pljunula na crkvu.“ - umiješa se jedan momak do njega. Tio je da me brani. Pogledah ih i bez riječi izidoh. Ako smo se za ovo borili mogli su ostati i Talijani. Manje bi me boljelo da se oni istresaju na mene no ovi stokurani. Ko god da dođe, pošten čovek je vazda čovek a gomno je gomno, na svaki je jezik to isto. Pričaju o revoluciji a na moju muku se pozivlju. Pljunula sam na crkvu od muke i jada i što sam od bola razum izgubila a oni... Najrađe bih na njih pljunula no ne smijem. Pošlje svakoga rata neljudi se utrkuju da izidu na površinu. Zato i ovaj šiljokurančić meni „kurvo talijanska“, sram ga bilo a i onoga što je pošao da mu pogrešno reče. Kad je Mitra čula što su me zvali nije mogla vjerovat.

„Okle si znavala? Fala ti će čuješ i će ne čuješ. Ošišali bi me, Bog me ne bi oprao. Može biti bi me i katranom namazali. Bila sam ijetka na tebe a sad sam ti zafalna do kraja života.“

„Kako ne bi znavala. Naš narod ti je takvi - kad te boli oko ne liječe ga, no ti ga naživo vade.“

Dođe jesen '43. i pade Italija. Svaki dan smo očekivali da nam se muški vrnu. Nijesmo znali ni ko je živ, ni ko je mrtav. Beše utornik po podne i dođoše kamioni u selo i dovezoše naše ljude. Nasta trka kroz selo, svakoga strah da neće vidijet svojega domaćina, brata ili sina. Tu su Jovo, Ilija, Stevan, Joko i Blažo, ma nema Petra. Pretrnuh. Jedan zgureni mi pruža ruku ma ne mogu pogoditi koji je, dosta ih nijesam poznala. On se malo nasmiha i vidih, - pa to je Petar.

„Petre, kućo moja, ne mogu te poznati. Samo da si živ pa ćeš stati na svoje noge.“

Ljubili su se svaki sa svakim i plakali od sreće. Vidjela sam, iako je bila gužva, polećeše Petar i Milica jedno put drugoga, zagrljše se i celiše. Meni milooo! On joj stavi ruku na rame pa joj nešto govori a ona crvena kao paprika pa ne zna da bi poglednula. Samo neka mi se Petar vrnuo bio mi zet ili ne. Mnoge noći oka nijesam sklopila od brige za njim.

Ostadoše u selo jedno desetak dana pa rekoše da moraju dalje. Pasali su Talijani pa se boje da ne dođu Nijemci, pa da ih oni ne kupe. Rekoše da su Nijemci mlogo gori od Talijana. Dođoše slučajno partizani i tako svi pasaše u partizane. Đeco moja, nije se tada ništa znalo, da su došli četnici pasali bi s četnicima. Vremena su bila teška i prevrtljiva. Koja je prva vojska došla sa njom su pošli. Nijesu oni znali ništa o revoluciji niti o komunistima. Bili su u logor, nijesu znali što se dešava. Pravo da vi rečem, nijesu znali vola u guzicu ubost a kamoli što sad trabunja-ju da su to đeca revolucije. Svaki dan to čujem po deset puta pa sam i ja zapamtila kako se to reče. Mnogi su pošli u partizane a nekizi su ostali doma, dosta im je bilo svega. Moj Stevan nije čio u partizane, ode u planinu. Petar pođe s partizanima. Mislim se: „Bože, čuvaj ga. Ako mi bude zet dobro, ma ako i ne bude, čuvaj mi ga.“

Majka mi Petrova jednom reče:

„Mare, ti ga do jedne ure ne voliš manje od mene. Voljela bi da ti u kuću uljegnje. Kao da ti je sin, ludi ste oboje. Teško Milici s vama.“

Pitala sam Stevana što nije pošla i on sa ljudima:

„Đe da idem? Da me uče da nema Boga. Da me uče da mi to nije sestra, majka ili rođaka no drugarica. Piii!“ - mlatnu rukom i pasa u planinu.

Ratovalo se i krvarilo, neko je bio hrabriji neko strašljiviji, nije važno, sve je to ljucki. Sad kad počnu da pričaju kako su ratovali život ti se zgadi. Oni što su donosili municije zборе kako su bili u prve bojne redove. Oni što su švercovali brašno i mast, danas komanduju i kunu se u poštenje. Petar je bio puškomitraljezac, nije se boja. Kakav je bio u ratu neću vi zborit, o tome neka zборе drugi. Kakav je bio? Šta da vi rečem kad je od petnajest godina švercova duvan više iz inata finansijama no za korist. Danas kad priča neko kako je bio veliki junak odmah znaš da nije ni omirisa barut. Pravi junaci se i ne čuju.

Tada počeše da zборе o nekojemu čoeuku što se Tito zove. Sad sve znam a onda mi je bilo čudno Tito ovo, Tito ono. Nije mi milo, što mu se narod klanja. Klanjala sam se i ja onome gore svako itro pa mi opet uze đecu. Moj Jovo i Ilija sa sinovima pođoše u partizane kao i svi ostali samo ne šće s njima onaj Jovov najmlađi, onaj Mićo. Pošlje nekoga vremena pođe u četnike.

„Đe ćeš u četnike, crni sine?“ - mislim se a i Dadane mi je ža, cijepa se familija.

Jednom su se otac i sin sreli u kuću samo što se nijesu poubijali. Jovo mu reče da bi više volio da je mrtav no što je u četnike i šuruje s Nijemcima. Skoči mu sin, naroguši se ka kokot:

„Kako te nije sram, na svijeću si pljunuo. Od kad je svijeta i vijeka Bog postoji. Pojavio se jedan čoek i reče da nema Boga i vi svi ka ovnovi ‘Nema’. Nema ni vjere ni crkve, nema ništa samo on postoji. Prije je bio Bog a sad se taj Bog zove Tito. Zboriš da nema Boga?“

„Pa i nema Boga.“

„Đe pasa? Moj roditelju da te naučim, umjesto da ti učiš mene, kad izgubiš korijene sve si izgubio. Taj će vas čoek naćerati da zaboravite i đe ste rođeni. Nema Boga?“

„Tito je reka da ga nema i nema ga.“

„J... vas on sve redom.“

Jovo pođe kundakom na sina:

„Ocu tako? Kad te opet vidim ubiću te ovoga mi krsta.“

„Kojega krsta?“

Jovo uperi pušku u sina: „Izdajniče!“ Dadana stade među njima.

„Prekinite! Izdali ste me obojica.“

Jedva ih je rastavila. Drugi put kad joj sin dođe, krila ga je od oca, ubio bi ga a danas bi oči vadio za njim. Od sve muke Dadana se ćaše i našaliti, pa gōraše:

„Koja god vojska da ide ja velju ‘Idu moji’“.

Prodoše i te ratne godine i dođe mir. Sad je trebalo mislit ćećemo i što ćemo. Ko je poginuo, poginuo je, ko je preživio, prićeće. Što ćeš? Život ide dalje. Selo popaljeno dva tri puta, a i prije toga je jad i sirotinja. Dođe naređenje da se kuće ne popravljaju no da se selimo u Vojvodinu. Rekoše da su tamo živjeli Nijemci pa su utekli i kuće su prazne i bogate. Neka su bogate, ma nijesu moje. Neću ni na čiju muku da idem. Ko te pita? Došlo naređenje da se mora ravnica naseliti. Ako se mora, onda se mora. Ovi naši iz sela počeše da ubjeđuju ka tamo ćemo jesti zlatnijem ožicama:

„Ne moraju bit zlatne, samo da ne budu šuplje.“ - mislim se.

Petra su ostavili u Budvu da bude pri miliciji i da pazi neku glaveštinu. Od koga da ga pazi kad je rat gotov? Kakvi su to ljudi koje moraš držat pod stražom od svojega naroda. Vele, pokazao se u ratu. Nije mi bilo milo što ćemo mi poč a on će ostat. Petar dođe jedno večē kod nas, znavala je Milica da će doć, poznala sam po njoj. Reče mi da se zagleda u Milicu i da bi da se ženi. Meni milo, srce da mi iskoči. Ognjište Nika Prentovića je odavno ugašeno i nikada neće u njega planuti onaj pravi oganj. Sad će na tome pepelu i na tome ognjištu planuti neki drugi plam, ali mjesto je isto. Opet će se dimit iznad krova doma Nika Prentovića.

„Milica je sirota, nema nikoga ka što znaš. Nemoj da si se s njom sprda ili da si ruku na nju podiga, ja ću ti presudit.“ - rekoh ka oštro Petru. Pomislih:

„Da je udariš koji put ne bi joj ništa falilo.“

Ja ka stroga, bijem se buvama, jedva sam dočekala da je ište. Gledam ga, visok, lijep ka lutka a ona moja mučenica pocrvenila pa nešto muca, smela se. Ma kakav je, po deset bi moga imat na svaki prst.

Rekoh mu da je on sada glava kuće na ognjište Prentovića, pa neka sam odluči oćemo li odit u ravnicu ili nećemo. Što ćemo sa imanjem?

Dogovarali smo se Petar i ja o svemu i svačemu. Đeco, što me pitate? Kako nijesam Milicu pitala? Što da je pitam? Petar i ja se sve lijepo dogorimo a ona samo potvrdi. Vidijela sam da i Petru zaigra oko kad vidi Milicu, pa mi milo. Ona ga je toliko voljela, kad on prne njojzi zamiriše. Oko njega su lećele đevojke a njemu se dopadala Milica zato što je mirna i povučena.

Sretna sam bila kad su se vjerili, ne sećam se kad sam zadnji put bila toliko sretna. E, đeco moja, zlo se nikad ne iskorijeni, samo se primiri.

Petar dade drugu da mu popravi levor. Ovaj mu ga donese pošto ga je popravio i predade.

„Ima li metaka?“

„Nema, sve sam ispuca kroz planinu dok sam dolazio.“

„Što mi ne ostavi bar jedan da vidim kako su ga popravili?“

Škljocnu Petar i levor puče. Pusti metak se beše zaglavio u cijev. Puče levor i jadnoga čoecka, ni krivog ni dužnog, pravo u srce. Da ga je nišanio ne bi ga tako pogodio. Mučenik je nosio malo žita da samelje za unučad. Vidio ga je Petar đe pada, obrnu pištolj sebe u glavu i škljocnu jedno deset puta, ali ništa. Skočiše drugovi i uvatiše ga. Zatvorili su ga da se ne ubije ili da ga neko ne ubije. Svi su gōrili da nije kriv, ali džabe. Dok sam čula uputih se pravo u zatvor da ga vidim. Uz put sam se prišećala svega i svačega a ponajviše Lazara i Krsmana. Šetila sam se i krvne osvete i pomirenja i ko zna koječega. Đeco moja, vjerovali vi meni ili ne, ali Petra sam voljela ka da sam ga rodila. Čini mi se ka da mi je pomalo popunjava rupu za mojom đecom. Aleksa mi je počesto dolazio, nijesam znala je li san ili java. Nije ni važno, važno je da se mi lijepo ispričamo i on me šetuje, sve sam ga slušala. Jedno ga nijesam mogla poslušati. Tražio je da volim Milicu ka i njega, to ne mogu. Onoga momenta kada sam ostala bez moje dece, riješila sam da više nikada ne budem majka. Milicu sam rodila i ona me podšećala da sam opet majka, a ja to neću.

Neću više da budem majka!!!!

Petra sam zavoljela jer ga nijesam rodila, nijesam ga nosila pod pasom, nije me podseća ni na šta.

Kad sam stigla u Budvu jedva su me puštali kod njega. Kad ga vidijeh skamenih se. Ono ne viđeh za mojega vijeka - sva kosa mu se beše digla u vis, nakostriješen, neobrijan, Bože sakloni. Kad me vide zaplaka:

„Mare, ubio sam čoeaka.“

„Ubio si ih dosta i u partizane, kad si bio. Što ćeš? Nijesi ima namjeru.“

„U ratu je drukčije. Znaš, ili on tebe ili ti njega. Ovo? Nosio je da melje žito a ja pravo u srce.“

Poče da skube kosu s glave:

„Kad oči zatvorim vidim kako pada i ono krvavo žito po njemu. Nikad više neću biti isti. Ne moraju me kazniti, šecanje je moja kazna. Pošlje ovoga reci Milici da ne mora održati riječ.“

„Muči! Će tebe da ostavi?“

Pasa mi tog momenta kroz glavu kad je otac reka: „Da je nemam, kupio bih je da ti je dam.“

Skoro i ja to izgōrih. Tih dana sam se šecala: Krsmana, Lazara, krvne osvete, moje proševine, i moje dece. Polako se stari, sve više i više mi šecanja dolaze u pamet. Źivot je ka kotur, obrće se tamo, ovamo, pa na kraju zaboraviš đē kraj a đē početak.

Nijesam ćela da joj se miješam. Znete li zašto? Zato što sam znavala da ga Milica ne bi ostavila, nema te sile. Uzela bi ga da je i ćorav i sakat. Bila je i Milica kod njega. Kad se vrnula bilo mi je Źa. Nije progovarala. Tako da ne znam ni što su, ni o ćemu su pričali. Pošlje dvaest dana puštaše Petra iz zatvora. Nije ćio više da bude u miliciju. Vrnio je levor i doša na Brajiće. Dosta se promijenio. Pošlje nekoliko dana uputi se u Kotor, pravo u kuću onoga čoeaka što ga je ubio. Reka im je da im je doša na vrata ako oće da se svete neka to učine odma a ne da cijeloga Źivota strahuje. Źena od onoga čoeaka počē da ga pljuje i da ga

kune. Najstariji sin je uvati i reče Petru da šedne. Obeća mu da se neće svetiti jer veli:

„I ja vozim kamion. Prije neki dan umalo ne sprštih jedno dijete.“

Dođe naređenje da mora da se kreće za Vojvodinu. Milica i ja krenusmo u Vojvoda Stepu na imanje što je Niko dobio. Nijesam ni znala đe je imanje ni koliko je, nije me interesovalo, a vidi sad. Mislim se kakva li je ta zemlja što je ravna ka dlan. Može bit da je ravna, ali sam sve mislila da lažu. Tamo, ovamo, mora se krenuti. Teško mi je bilo krenuti, ostavljam grobove. Šta ako Aleksa ne bude moga da dolazi? Oće li on znavat đe sam? Pō dana sam šedela na groblje i pozdravljala se s mojom đecom i sa Nikom. Da nemam Milicu ne bih ni ja kretala. Obećala sam im da ću se vrnut samo da se Milica uda i skući:

„Eto mene, sokoli moji, kod vas, samo da vi smjestim sestru u one daljine. Doći ću ja kod vas.“ - rekoh im kad sam se pozdravljala s njima. Stevan nije ćio da ide.

„Ajte, ajte, imaćete što jest, nećete bit gladni, ma ćete biti prazni. Zaboraviće vam đeca čegovića su. Bićete ka onaj dub. Kako bi izgleda da mu neko pošeeće korijenje?“

Pozdravio se samo s Milicom, celio je u čelo:

„Mile moja, bićeš ti sretna. Ajde uz moj blagoslov. Upamti, ona moja ‘luda’ sestra te voli no je drčna. Ne branim je, ma je život šiba. Ne đaj Bože ni zlotvoru kroz što je ona prošla. Voli te.“

„Može bit da me voli, no preko svake mjere dobro krije.“

Sa mnom se nije pozdravio, samo me malo udari u rame i pasa ka vjetar. Osta je sam. Roditelji su nam već poodavno bili umrli a mi drugi svako sa svojom familijom. Moj Stevan sam.

„Sam sam se i rodio.“ - doviknu i nikad ga više nijesam videla. Umro je pošlje dvije tri godine, sio je pred crkvu i samo ispušta dušu. Dobri moj Stevan. Niko o njemu skoro ništa nije znava a on je više znava o nama no mi sami.

Potrpasmo ono jada što smo imali, pa za tu Vojvodinu. Povelili smo i stoku. Od Budve do Vojvoda Stepe putovali smo dvadeset i osam dana. Petar sa familijom pasa na drugu bandu. Kad se skuće doći će po Milicu. Lako smo se skućili, uljegli smo u pune švapske kuće. Putovali smo ka čergari. Vidim planine sve niže i niže, možebit da ih neće ni bit, prebiram po mozgu. Dešavalo se da na neka mjesta ostanemo i po nekoliko dana dok se put ne raščisti. Mi ti odmah naložimo vatru i svarimo nešto da izijemo.

Kad stigismo u onu ravnicu samo što mi srce ne puče. Oko nas sve ravno da ne možeš vjerovat. Obrnuh se na jednu, pa na drugu bandu, niđe nema ni krša a kamoli planine. Ovi ode se nemaju đe ni popišati a da ga ne vidi po sela. Ovo da postoji nijesam vjerovala. Ružna je ova ravnica, sve glib i baruštine, ka da si u grobu, Bože me oprosti. Dođosmo nasred sela a oni komunisti dijele kuće. Tebi ova, tebi ona, po zasluži. Najbolje kuće su dobili oni što su im pete virile iz guzice. Dadoše mi neku švapsku kuću, punu ka oko, a zemlju sam već imala od Nika. Kuća je lijepa i puna, ma nije moja. Ža mi bi i onijeh ljudi što su morali iz svoje kuće bježat. Nađoh na tavan brašna, masti i cukra. Ljudi se kućili, pa utekoše preko noći. Nije to lako. Vele to su Nijemci. Mora se znat da svaki Nijemac nije Nijemac, ni svaki Crnogorac nije Crnogorac. Uveče kad šednem sve čekam kad će neko uljeć da me išćera. To nije moje i gotovo. Milije bi mi bilo da sam ostala na ono moje zgarište, znavala bi da je to ognjište Prentovića. Ođe rasprećem ognjište tamo nečesovog Švabe, a ne znam ni ko je ni kakav je. Kuće sve jedna do druge, da pljuneš od kuće do kuće. Ne valja ovako, nema zraka. Ispred svake kuće jendek. Svašta? Ružno je ode do zla Boga. Srce mi puca za onijem brajickim maglama, sad su mi i one lijepe. Ovu ću zimu ode prezimit ali, mislim se, drugu ni za živu glavu. Kad je pala prva kiša umalo se pješke ne vrnuh u Crnu Goru. Onoliko gliba nijesam videla za mojega vijeka. Kad ideš a ono na opanke kilo blata se ufatilo, spadaju od tereta. Kućerina velika, koji će mi dao onolike sobe. Nas dvije same kolo da igramo po kući.

Jedno veče dođe moj Aleksa. Suze mi grunuše:

„Naša si me, rano moja!“

„Naša, kako ne. Meni to nije teško. Od Brajića dovde je to samo jedan tren. Svako dijete nađe svoju majku. Što plačeš, nana? Prvi put te vidim da plačeš. Što ćeš na Brajiće? Tamo je pustoš.“

„Ođe je još veća pustoš, rano moja.“

Kad me Aleksa naša svanu mi. Rekla sam Milici da ja drugu zimu neću ođe čekat.

Dolazio je Petar i dogōrisimo se za svadbu. Nije to bila svadba no jedan ručak. Nema braće da izvedu moju Milicu, niti oca da dočeka prijatelje. Što ćeš? Sila Boga ne moli, tako mora bit.

Beše jesen poodmakla i dođe Petar sa Blažom i još tri čoeka, ručaše i povedoše Milicu. Petar se smjestio u neko selo ne mogu mu ime zapamtiti da me puškom gađaš. Sve mislim na feral pa se onda šetim Feketića. Niti sam onda znala, niti danas znam, što to ime znači.

Mislim se kakvi li su ljudi tamo kad je ime tako, da oprostite, zajebano.

Teško mi je bilo bez Milice. Nijesam znala da će mi toliko faliti. Fali ti i živinče a kamoli ljudski stvor. Uveče u onu kućerinu čujem tišinu. Sva sreća te mi je Aleksa često dolazio, rana majčina nepreboljena. Uveče dođe pa šedi sa mnom i priča dok ne zaspim. Ovo što vi pričam, đeco, upamtite da znate i vi svojoj đeci ispričat. Bojim se da je Stevan ima pravo, još koju godinu zaboravićemo ko smo i okle smo, čegovića smo. Danas se nekizi stide što su iskočili iz opanaka mjesto da se diče. Teško se izdić iz blata a lako iz gospoštine.

U te Feketiće se naselilo skoro cijelo Brajiće. Sva sreća pa su još zadržali običaje i poznanstva a i isto zборе ka tamo. Prije rata u selo su življeli Nijemci gazde i Mađari sluge. Pošto su izgubili rat Nijemci utekoše a ostaše Mađari. Crnogorci se useliše u te švapske kuće, u njima se sve caklilo od čistoće. Kuće su se

dijelile, ka što rekoh, po zasluži i prijateljstvu. Nije to važiło za moju Milicu. Rođak joj je bio u taj odbor, ma joj dade kuću što pade pošlje dvije tri godine.

„Bojim se da mi ne prigõre da sam ti da najbolju kuću.“ - reka je.

„Nijesi se boja za sebe no si uzeo najljepšu kuću u selo. Vilu!“ - kad sam ga videla, nijesam mu ostala dužna.

Živjela sam u Vojvoda Stepu a Milica i Petar u Feketiće. Spremala sam se da se vrnem na Brajiće kod moje dece kad mi rekoše da im je pala kuća. Što ću sad? Moram im pomoć, nema druge. Uputih se kod njih pa da se dogõrim s Petrom da prodam kuću i dođem kod njih da ih malo pripomognem.

„Nemoj, nana, molim ti se. Snaći ćemo se i bez tebe, čuvaj ti svoju kuću. Nedaj Bože bolijest, onda dođi u po dana u po noći.“

„Tebe nijesam ni pitala, no Petra.“

„Ja ti odgovaram, ne dolazi, kad te molim.“

„Ti ka da sam šugava.“

„Milije mi je da si tamo, no da si sa mnom.“

„Nemoj tako! Majka ti je“, umiješa se Petar.

„Nije mi bila majka sve ove godine pa ne mora ni sad.“

Nijesam je ni slušala, mislim se, neka priča koliko oće, Petar i ja smo se dogovorili. Milica nije bila zadovoljna, više bi voljela da je svekrva s njom no ja.

E, da vi rečem za Petrovu familiju. Petrov otac, Đuro, razbolje se i umrije još prije rata. Majka mu Joke dođe u Feketiće i osta sa Blažom. Milica je molila da dođe da živi s njima a ona će:

„Neka, ja ću s Blažom. Što će ti dvije babe u kuću. Mare mora bit s vama, majka ti nema nikoga do tebe. E, moja Mile, neka ti je Bog upomoć s one dvije avetinje. Lijepo se slažu jer su isti a tebe niko ništa i ne pita. Neka su oboje živi i zdravi ma ja ne bi s njima živjela ako ne moram.“

Majka mu je vazda zborila da je Petar ka da mi je sin, na svoju ruku smo i jedno i drugo.

Pošla sam u Stepu i prodala kuću i zemlju i dođoh da živim ođe. Od onijeh para što sam donijela počesmo kuću i te iste godine je i završismo. Završismo? Nijesmo je završili ni do danas, no opremili smo je da možemo živjet u njoj. Prvi do kuće su nam Mađari. Jezik im je Bože sačuvaj, nijednu ne razumijem. Oni malo natučaju po naški, nekad ubodu a nekad ne.

Život mi je ođe drukči, mirniji. Čini mi se ka da ne živim svoj život no nečiji tuđi. Svikla sam se da me život šiba i udara o one oštre crnogorske litice a ođe sve mirno. Polako, niko se ništa ne šekira, a i ništa se ne dešava. Kad ljudi idu po Brajića čuješ kako ti stope zvone po onome kršu. Ovi ođe idu polako pa još vuču noge. Da vide da im pada kraj od kuće, rekli bi, neka ima još tri čoška. Blago njima! Ovi Mađari sade cvijeće ispred kuće ka da je, ne daj Bože, groblje. Što će im toliko cvijeće?

Ravnica se rasprostrela ka jorgan, no nema kraja.

Dobili su Petar i Milica zemlju da rabotaju. Kad uljegneš u ove redove, zaboraviš i đe si poša. Teško smo mogli pogoditi čije je koje polje, sva su ista. Došetiše se ljudi pa na kraj svoje njive ukucaše jednu drvenu tablu i ime i prezime. Nije se više dešavalo da neko opraš i ubere tuđi kukuruz. Mađari su nam se smijali. Bogami nijesu imali čemu. Da pođu u one crnogorske gudure ne bi se gubili, no ne bi se ni živi vratili. Sve kuće su imale drveni pod. One prve zime pola ih je povadilo pod i naložilo. Ođe nemaš ni šume ni planine. Okle ćeš drva donijet? Nijesu samo ljudi drukčiji no i živina. Ostarila sam a nijesam znala da ima tica koje ljeti dođu a zimi idu. Rekli su mi, ma nijesam vjerovala, mislim se, ćeraju sprdnju sa mnom.

„Ponesu li ljeba i vode kad pođu na put? Može bit obuju vunene čarape.“ - sprdala sam se i ja.

Kad dođe jesen a one, Svetoga mi Vasilija, skupile se u jato, a jedna ih tica vodi, i pravo na jug. Tako su se vrnule u proljeće. Ne znam jesu li to one iste ili neke druge. Da su one iste bilo bi i previše toliki put preći pa se vrat na isto mjesto. Mi smo krenuli na „jug“, ma se nešto slabo vrcemo.

Došli smo ođe, sve novo i drukčije. Nijesam znala utuliti sijalicu, jednu cijelu noć je gorela. Pokaza mi šutradan jedan đetičak. Sijalica na plafon a tuliš je na zid. Svašta! Ma što jest jest - vidi se ka u po bijela dana. Ljepota božja, za čas konac u iglu da uđeneš. Po ovijem švapskijem kućama nema sijalica, no cijela naprava visi na plafon, oni lusteri. Što će im onoliko čudo. Sve caklo i ka nešto pozlačeno, vele da nije zlato no bakar. Oni su mogli kitit kuće, imali su sluge, a mi bome nijesmo. Trebalo nam je po dana da stignemo do onijeh naših vrtača i to preko planine. Odozgo nikad nijesmo prazni sišli. Bala drva nam je bila ka usput.

Milica oće malo gospoštine pa uzela četku pa riba li riba pod, ka ona zna, „ribala je na Brajiće.“ Da se ja pitam, trebalo je povadit one daske, namazati pod blatom, da se zagladi i metlom pomesti pa da ti je milina pogledati. Za to me nešće ni Petar poslušati. Jedna Mađarica je odila od kuće do kuće i uzimala stare lustere, stolice, nekakve ukrase i sve to je nosila doma. Uzimala je iz podruma i sa tavana svakakvu starudiju. Narod se sprda sa njom:

„Džabe nam kuće čisti.“

Vele da je to nosila u Biograd i da je tamo đeci kuću kupila. Jest, kako ne, od starudije pare iskovala. Lažu!

Po zidovima beše dosta slika, i to joj je narod dava. Što će nam slike kad ne znamo ni ko su ni što su. U svoju kuću držiš sliku svoje čeljadi a ne nečije što ne poznaješ. Te slike je, vele, neko crta. Što se niko ne šeti da nacрта Njegoša ili možebit Lovćen? Eeee, to bi mi visilo u kužinu da svi vide.

Milica beše izvezla lijepu krpu, na kojoj je i slova izvezla „Kuvarice manje zbori, da ti ručak ne zagori.“ Ta krpa je visila iznad šporeta.

Dosta puta sam se nasmijala kad vidim tu krpu. Kuće se Petar i Milica, a i ja im pomažem, milo mi. Znam što se brže skuće, brže ću se vrnut kod moje đece. Mučili su se ali mi je bilo milo

što su morali zidati kuću. Neka, vala! Sad znaju da je to njihovo ognjište a ne tamo nečesovog Švabe.

Zvali su Petra da se vrne u miliciju, ali nije ćio. Nagovarala ga je i Milica:

„Ajde, lakše će ti biti tamo, no na ovijem bačkim poljima.“

„Ne idem ni za živu glavu. Oružje neće više u moje ruke. Drugo, neću da idem zbog tebe. Ostaviću te. Nemam vjere u samoga sebe a bilo bi mi ža. Od tebe ne bi naša bolju.“

Pozvali su ga na radnu akciju. Jednom su ga pozvali a pošlje je odio dobrovoljno. Falili su ga kako je požrtvovan i vrijedan, izgrađuje domovinu. Jes, matrak moj. Znam ja što on ide. Ošacu je kakve su đevojke u grupu pa se javi. Oprostite, to nijesu đevojke no drugarice. Sve su to drugovi i drugarice. Koliko sam stara, da je sreće, imala bih unučad a oni meni „drugarice, Maro.“

Nadala sam se da će reć „drugarice, Marice“ mogli su mi tepat. Majku im majčinu svijema zajedno, i partizanima i četnicima i ustašama i balijama i svima onijema kojima je do ratovanja. Na svaku stranu se ginulo bez potrebe a svi su mislili kako su oni u pravu a oni drugizi nijesu.

Da se vrnem na Petra, počnem jedno pa završim na deseto.

Moj ti Petar po radnim akcijama juri đevojke, ja sve znam, ali ne znam zna li Milica, ne vjerujem. Nikad se nije požalila. Voljela ga je preko mjere.

Nijesam mogla izdržat a da se ne umiješam:

„Znam da ofiraš sa onim đevojkama po radnim akcijama, sa onijema što ih zovu drugarice. Neka, i treba, muško si. Išćeraj kera, ali pamet u glavu. Kane li Milici i jedna suza zbog tebe naći ćeš svoju čapru đe se suši na plot. Ona mi je sve. Nemoj da joj se desi ka Anđuši.“

Petar se malo brećnu, nije se nada. Sve može, ali... Ima ona narodna: „Sviraj, sviraj ali i za pojas zadeni.“

Blažo i Rako su zidali „dobrovoljno“ zadružni dom. Svi mladi muški su odili da grade domovinu.

Dođe i '48. godina. Narod se kleo u Tita i Staljina. Rusi su nam braća, rod rođeni. Mučeni narod i nije znava da su nam Rusi bili braća, ali od prije neki dan nijesu. Jedno itro dođe neki crnomantilaš i pita one radnike što su zidali dom ko je za Staljina. Oni što nijesu znali što se događa javiše se. Dodoše „drugovi“ i potrpaše ih u kamione i u zatvor. Blažo opet u kamion. Rako nije, jer nije razumio što pitaju, zato je doša doma. Kakva su vremena došla da su sretni ljudi pod falinkom. Najbolje je kad niti vidiš niti čuješ. Odvedoše Blaža na Goli otok. Albanija je bila pjesma prema Golom otoku. Tamo su odili ljudi a da nijesu ni znali zašto idu. Dovoljno je bilo samo na nekoga pružit prst. Rođak nam je ostavio kosti u Petrovu rupu samo što je reka:

„Prije smo pojali, Sveti Savo ti pomози a sad pojemo družе Tito mi ti se kunemo. Nema pomoći, on stoji i gleda a mi ispunjamo želje i još se kunemo.“

To je reka pred familijom, niko nije bio tuđi, pa se opet sazvalo. Otrprilike znamo ko je prenio. Te '48. svako se boja svoje šenke. Tri godine je Blažo bio na Golom otoku. Nijesmo smjeli ni da pitamo đe je i kako je. Petar je krijući odio da pomogne Blažovoj familiji. Milica i ja smo odile noću preko bašta da nas niko ne vidi. Kad se Blažo vrnuo bio je gori no kad je doša iz Albanije. Riječi nije progorio što je tamo pretrpio, a pretrpio je mnogo i dan danas piša krv. Bilo je dosta njih iz sela, ali nijedan ništa ne priča. Evo, proljetos sam ga tek pitala o Otoku a on muči, ja opet a on ni riječi a ja opet. Mene baš počе da kopka, pa pošlje dva dana pitam ga opet, da sam znala ne bi ni luda. On ti se diže sa stolice stade mirno preda mnom, savio glavu i ne smije me pogledat pa jasno i glasno da ga čuju i na ulicu:

„Pogriješio sam. Nijesam bio dobar. Bio sam za Staljina a on je naš neprijatelj. Prevaspitaću se i trudiću se da budem dostojan sin naše domovine.“

Osta stojeći i ne mrdnu. Skamenila sam se. Što su mu učinjeli? Što su im učinjeli? Više mi je reka no da je pet dana zborio. Tek kad mu ja rekoh on séde. Mislim se životinje su plemeniti stvorovi a ljudi... Od mozga su mu krpu napravili.

Žigosali su ih ni krive ni dužne, ne samo njih, no i njihovu decu. Oni Blažov đetić nije moga u vojne škole jer mu je otac bio infombirovac, neprijatelj svoga naroda i države. Šetih se i Dušana Pobora, i njegova familija je bila izdajnička pa mi nije-su dali da uljegnem u tu familiju. Bojali su se da ne budem nesretna, zato sam sa Nikom baš bila „sretna i zadovoljna.“ Ostavimo to, bilo je odavno. Da se vrnem na ovaj naš jad i sramotu.

Bilo je i žena na Goli otok. Rođaka jedna iz Stepe je bila tamo. Neću vi reć koja je jer krije od dece da se ne stide od nje. Preživjela je nekako mučenica. Pitala sam je zašto je bila a ona ka Blažo ne progovara... muči i pasa iz kuće. Opet se pokajah što sam je pitala, došla je da nas malo obide a ka da je išcerah iz kuće. Poslije dva dana evo ti je ona i baš mi bi milo. Séde pa me gleda, gleda i sve se obrće da vidi jesmo li same:

„Mare, đe su tvoji?“

„Kud koji mili moji.“

„Ima li koga u dom?“

„Petar i Milica su na kopanje a đeca, znaš i sama, igraju se i ne osvrću se u kuću. Što se bojiš?“

„Da me neko ne čuje.“

„Ko će te čut, ženska glavo?“

„Zidovi imaju uši.“ - pa se diže i otvori špajez i pogleda ispred kuće, pa poče polako da priča:

„Bila sam na Goli otok, prijavio me Taj i Taj.“

Kad mi reče ime skamenila sam se, pa on joj je rod. Znala sam da je gomno od čoeaka ali nijesam znavala da je baš toliko. Familija su. Šetih se da je reka Petar da sumnjaju da ih je on i u zatvor špija. Rekoh mu kako mu je to moglo past na um, još rekoh „nemoj griješit dušu“.

„E, moja Mare, on me izda. Rekla sam da su nam komunisti obećavali da ćemo jest ođe zlatnijem ožicama, ma jedva da imamo i drvene. Prevarili su nas, nijesmo trebali dolaziti. Svoji smo pa se požalili, samo smo nas dvoje bili kad sam rekla. Iste noći dođoše i povedoše me. Moram ti još nešto reć, on je i tebe prijavio u Budvu da si šurovala s Talijanima, da si zato odila na Kosmač. Noćas nijesam oka sklopila, da li da ti kažem ili ne. Nemam više vjere ni u koga, ma ni u samu sebe. Nijesam mogla umrijeti a da ne znaš ko je. Gledam u kuću vi dolazi, malo koji dan da promakne. Kumim te Bogom i Svetim Vasilijem Ostroškim nemoj kome reći da sam ti ja ovo rekla. Kad bi morala mali dio Gologa otoka opet proći, ubila bih se. Smrt je tamo bila spas. Najgori mi je bio špalir, trčim a svi me biju. Desi se da neko neće da me udari, onda on ide u špalir. Reći ću ti nešto što nikada i nikome nijesam rekla: tamo su me bili i ponižavali ali ja sam ostala čista. Bila je jedna žena koja je morala da šedi na vrata zatvora. Uveče kad smo se vraćali iz kamenoloma morali smo je pljunuti, ko je ne pljune mora u špalir. Nikad je nijesam pljunula. Kad me uveče izubijaju, ja dam riječ sebi da ću je šutra pljunuti. Kad dođe šutra ja ne mogu. Nijesam mogla više izdurati batine i riješih da baš oću da je pljunem. Vidim je kako šedi zapljuvana, pa se mislim ni ovo malo moje pljuvačke neće joj mnogo nauditi. Krenuh ali ne mogu, usta mi suva ka opanak - bih ali ne mogu. Oni me udaraju i biju a neće ni kap da iziđe iz usta, skamenila sam se. Ubili su boga u mene, tada ostadoh bez oka. Mare moja, da ti pravo kažem sad mi je milo što me osakatiše samo kad je ne pljunuh. Živim s jednim okom i lijepo se služim a da sam je pljunula ne znam kako bih s tim živjela. Treba živjeti sam sa sobom. Kad neko zbori „mora sam“, nije moranje - ništa se ne mora. Mora se jedino umrijeti. Dan nekako izdržim ali noću se budim od straha da sam na Goli otok. Morala sam olakšat dušu ali te još jednom molim da me ne odaš.“

Nijesam ja baš osećajna ali pođoše mi suze kad je viđeh onako prepanutu i utučenu.

„Ne boj se! Prije bi mi jezik odsekli no riječ da mi izide iz usta. Moram se pazit da se pred njim ne odam.“

On je dolazio u našu kuću a ja sam nastavila ka i prije da se ne šeti. Prođe jedno po godine otkad sam saznala a on došao da se pofali kako je dobio boračku.

„Dobio si boračku penziju, valaj neka si i zaslužio si je. Da si bio borac, bio si. Reci mi pravo ispali li jedan metak ili dva za vrijeme rata?“

„Što oćeš? Borio sam se junački.“

„Jesi vala, baš junački, svaka ti čast. Trebali su ti dat još jednu penziju za špijanje. Kad su me zvali u Budvu da me saslušavaju reče mi jedan šiljokuran da si me ti izda. Gledam te, ulaziš nam u kuću i koliko puta si ijo kod nas i mislim se kako te nije sram. Doša si da mi se pofališ za penziju i ne pocrvenje. Nosim se mišlju da pođem da te prijavim za one ovce što si prodava Talijanima.“

Prepade se i poče da plače ka ona rabota i da me kumi da ga ne izdam:

„Razmišljam još oću li ili neću.“ - rekoh.

Nikada to ne bih to učinjela jer bih onda bila ista ka on. Uteče, nikad nam više nije kućni prag preša. Bježa je od mene ka đao od krsta. Proša je kako je i zaslužio. Propio se i sve rasfućka. Prije nekolicke zime, nađoše ga u jarak pjanog i smrznutog. Poniješe ga u bolnicu ali umrije pošlje dva, tri dana.

Nemojte, đeco, nikome reći ovo što ja vama zborim jer se može desit da me nikad više ne vidite. Lako mi je što nećete mene vidijeti, no se bojim da ne zovu Petra i Milicu na razgovor. Znate li kakvi su njiovi razgovori? Polomljena rebra i zubi. Nemojte reć ni da vam farbam jaja. Oni kažu nema Boga, naučila sam pa velim: „Nema! Znam ja da nema!“ a palim svijeće i krstim se, ćeram po svome.

Vjerujem da je crkva sveto mjesto, ali ne vjerujem da su popovi sveti ljudi. Ima ih dobrih, poštenijih i pobožnijih, ma ima i onih koji gledaju samo u torbicu što ćeš mu dat. Ima i onih što im je masna brada za vrijeme posta. Mora se znat da baš u svakom žitu ima kukolja.

Skoro svi muški sa Brajića su bili u partizane, ali malo ko je ima koristi od toga. Malo ko je bio pravi komunista. Petar je bio partizan i član partije ali nema za što pas da ga ujede. Pošlje svakog rata izniknu Nikogovići i Podrepčići. Ta fela dobro napreduje, imaju i para i vlasti. Takvu sortu trebaju majke pobačiti a ne rađati.

Prije nekoliko godina skuplja se otkup žita, mora se dat toliko i toliko. Nije rodilo, koga je zato briga, mora se dati. Nalazili su ljude obješene u štale ili košare. Oni u one dugačke kožne mantile ištu, znaju ljudi što ih čeka pa bolje da prekrate muke. Dosta im je logora, rata i otkupa.

U selo beše jedan čoek, mještatin, prije rata je prodava armunike i one druge đaole što sviraju. Meni je najmilije kad čujem gusle, ljepše muzike ne postoji. Toga čoeaka su smatrali za kulaka. Pošlje rata upadoše mu u kuću i uzeše žito, stoku i dvije kuće. Ostaviše mu onu kućicu što su mu sluge tu živjele. Od bogatog čoeaka posta sirotinja. To im je bilo malo, pa dođoše pošlje dest dana jer, vele, nije predao sve armunike. Jedan šiljokuran, svaki čas spominje Tita i partiju, poče da pretražuje kuću. Onaj drugi gleda decu jednu i slinavu pa mu bi ža. Traži i on po kući i sagnu se ispod kreveta i viđe armuniku, pa će:

„Nema ništa.“

Onaj šiljokuran pogleda onog najmlađeg detića pa mu dade bombone i pomilova ga po glavi:

„Bićeš ti Titov pionir, dobar si dečko. Kaži mi đe tata stavio armoniku, daću ti kupa i maramu.“

„Ispod kreveta.“ - reče dijete ka iz topa.

Sagru se šiljokuran pa viđe armonike ispod odra i samo pogleda druga. Ovaj mučenik pozelenio. Pasaše. Čujemo šutradan da je taj drugi izvršio samoubistvo jer je skrenuo sa puta Saveza komunista. Izvršio samoubistvo a gađano mu u potiljak. Ako oni kažu da je samoubistvo, onda i jest.

Šetih se i onoga što me nazva talijanskom kurvom. Lijepo bi se živjelo da nema šiljokurana i stokurana, ali njih je vazda bilo i biće ih. Strah me da ih je sad sve više i više.

U selo najviše ima Crnogoraca pa Mađara, a ima i nešto malo mještana. Oni, neka su živi i zdravi, kad počnu da zborne rastežu, rastežu, nikad kraja. Njih bi dobro bilo poslat po smrt, zaboravili bi da se vrnú. Godine su prolazile i mi počesmo da se obilazimo jedni sa drugima. Kad neko umre, mi idemo i šedimo cijelu noć. Kad umre neki starac, pošlje ponoći počnu i šale. Bješe jedan mještanin, taj je više volio da laže no leba da ije, možebit da je bio i ubijeden da je to istina. Okupe se kod njega u jedan ćošak a on laže li laže i maže. Priča kako je ratova, čini mi se da nije ni ošetio kako miriše barut a kamoli da ga je koristio. Čaše se zanijet u priču, pa sve mlati rukama i udara one oko sebe:

„Nagnuli Nijemci, pucaju. Jedan ti se Švabo sakrio iza nekakvoga krša pa kosi li kosi, ljudi padaju ka snoplje.“

„Iza kojega krša molim ti se, ođe ne možeš naći krš ni zelje da pritisneš kad ga stavljaš da se kišeli a kamoli da se čoek sakrije iza njega.“ - mislim se ja.

„Padaju ljudi ka snoplje, pozva me komandant pa veli: ako ti ne spasiš vojsku neće niko. Što ću? Toliki ljudi od mene zavise i šetih se ja. Ufatim metak stavim ga u zube i, krk, iskrivim ga. Stavim metak u pušku, opalim i pravo onoga Nijemca u srce iza krša.“

Niko se ne smije ni poglednut, smiješno im. Drugi put gōraše:

„Posadilh fafaronke a one rodile pa otežale od roda, pošlje dva dana nema ni upola. Ne mogu vjerovati, možebit ih neko krade. Šutradan ja opet u paprike a ljudi, možete misliti da lažem ali istina je, pacov ije papriku i sve mu suze frcaju.“

Mogla bih vam do sutra pričat što je sve laga, ma puštite to. Može bit da je i to bolijest.

Kad umrije jedna baba od devedest i sedam godina, niko je više nije ni žalio, mislili su da je Bog zaboravio da dođe za nju. Počesto mislim da je onaj odozgo i mene zaboravio. Umrije ona baba a beše igranka u selo. Unuci bi na igranku ali ne mogu. Pošlje ponoći evo ti njihovi drugovi, došli da šede, čuvaju babu. Beše im dosadno i polako počеше da igraju „što da radi ova fota.“ Smiju se krijući. Dođe im otac, skide kapu, pa će:

„Deco, ovako vas molim nemojte prevrnuti babu.“

Malo su čudne ove naše šale, samo ih mi razumijemo. Mađari i Lale vele da su glupe a nama su glupe njihove. Kad umre neko mlad, nikome nije palo na um ni zub da mu se vidi a kamoli što drugo. Pomagali su ljudi jedni drugima i družili se.

Ođe se dosta ije svinjsko meso. Tamo se jela ovčetina, svinjsko slabo. Kad dođe jesen pa počne svinjokolj da te mili Bog sačuva. Što se jelo!? Pukla bi kaca a kamoli neće čoek. Cijele zime se samo leži i ije, tu je pršuta, slanina, čvarci, krvavica i što ti ja znam što još. Kad dođe proljeće a ono tavan prazan a mora se rabotati muški. Traži ravnica jaku i spretnu ruku. Petar je ima običaj da se ufati s društvom pa popiju koju više. Nije baš koju, nego dosta, no neka je, nek popije, on i zaradi, neka, muško je. Nije on pio svaki dan, no se napije jednom u tri četiri mjeseca. Mi bi obično svi uveliko pospali kad on dođe. Milica ujutro pođe na kopanje i zatvori škure da mu sunce ne ide u oči, dok se naspi. Kad se probudi on pravo kod nje, pa mu nezgodno:

„Neću više nikad!“

Znaju i on i ona da laže, da neće održat obećanje. Milica je bila takva kakva je, pa nije bilo svađe u kuću.

Dosta sam se šekirala za Petra, iz dana u dan sve ga je više pekla savjest. Sve se češće budio noću i šeta po avliji i stalno zbori:

„Vidio sam ga kako je pa. Ono krvavo žito mi ne da mira.“

Ubio ga je iz nehata ali to ne mijenja stvar, čoeaka nema, izgubio je glavu. Bio je Petar veseljak, svi su voljeli da su s njim u društvo, ali ova šećanja su ga ubijala. Puška kad opali promijenili život ćio ti to ili ne. Promijenila je i Petrov život.

Za sve ove godine nikad mi ružnu riječ nije reka. Poštiva me i lijepo smo se dogovarali. Milici nikad nijesam davala za pravo. Rekla sam joj da je najpametnija kad mući.

Koliko sam jada i muke vidijela na Brajiće oko kuće i vrtaća a to ostavih ka da ga nije ni bilo. Ođe živim neki drugi život. Moj pravi se završio na Brajiće a ovo ođe nije moje, došla sam za malo. Pričam vam što se dešavalo po selu, jer o meni vam nemam što reć. Svaki dan isti, pa opet isti. Preko dana sam se šećala čas ovoga čas onoga. Uveće kad sanjam, sanjam samo onaj moj lijepi i oštri krš, nikako ovo blato i glib. Prije neko veće dođe mi Aleksa u san pa me povede tamo u onu našu kuću, a ona lijepa kao prije paljevine a obor pun ovaca. Povede me na groblje a ono sve čisto i sve cvijeće posađeno. Taman sam ćela da ga pitam ko to čisti i sređuje a probudih se.

Danima mi beše jad i tuga. Riješila sam đeco da na proljeće idem u svoju kuću. Mnogo sam i premnogo ostala ođe. Vidim da sad Petar i Milica mogu i bez mene a i srce ne može više da izdrži. Zovu me one planine i grobovi moje đece, zato vam i sve ovo pričam. Oću da znate okle vi se korijeni protežu. Upamtite pa kažite i vi vašoj đeci da znaju da su iz Crne Gore i da su im roditelji mogli pljunut u more.

Među svim ovijem neljudima bilo je mnogo više ljudi, no o njima niko i ne zbori pa ispada da je mnogo više onijeh drugijeh. Kad dvajest lonaca stoji na policu i jedan pane niko ne pominje onijeh devetnajest što stoje, no se prića vodi samo o onome što je pa.

Ništa se ne događa, sad se samo šećam. Šetim se ovoga, šetim se onoga, ali sve je vezano za Brajiće.

Jovo i Dadana su u Banat i deca su im pošla po školama, pa su njih dvoje sami. Onaj najmlađi što beše četnik, uteka je '46. ili '48, ne znam tačno, u Rumuniju, pa vele da je potlje stiga do Amerike. Jovo je za njega zborio pokojni, Dadana se ijedila:

„Ne saranjuj mi živo dijete! Ti ćeraš svoje on svoje, ali ne zbori da je pokojni. To nam je sin.“

Kako se otac lako odrekne deteta a rijetko koja majka može. Kako vrijeme prolazi, moj ti Jovo veli da više ni on ne zna ko je bio u pravu, ili partizani ili četnici.

Ilija i Krstinja su ođe. E, neka je Krstinja živa i zdrava, ođe je još luđa. Tamo je rabotala pa nije imala kad da se kara sa narodom. Ođe? Ma i smiješno mi je kad se ponečega šetim. Dođe joj dan kad se mora sa nekim pokarat ili će crći. Stane nasred ulice, stavi ruke na kukove i kako ko prođe ona mu manu nađe. Karali su se s njom a ona ćeta. Ona prva snaja beše se osušila od nje i trpljela je mučenica dok je mogla, dok se na šenu nije napravila, pa reče mužu: „Ili ona ili ja.“

Oseliše se za Novi Sad i sad lijepo žive. Nijedna snaja nije ćela s njom.

Do njihove kuće živio je postariji bračni par bez dece - Lala i Jula. Oboje debeli i dobri, i predobri. Jula ćaše umijesiti krofne pa iznese deci na ulicu. Kad Jula vikne koje dijete da je poslušna do dućana, ono lete desetoro. Vazda su imali miljenče iz ulice pa mu za rođendan Jula pravi tortu i sva deca juriš na tortu i na bozu. Slobodno su ulazili da beru voće ka da je njihovo, samo su ih korili što se brzo penju da ne panu.

Zimi, Lala upregne sanke pa vozi decu po cijelome selu. Niko za njih nije moga reč neku ružnu riječ, pa da oćeš da izmisliš ne znaš što ćeš smislit. Pade Krstinji na pamet da se kara s Lalom, pa ga napade za plot. Šetila se pošlje pet godina da plot nije dobro postavljen:

„Što se ženo jediš, ta mani plot. Ti si moja dobra suseda.“

„Jesam dobra, zato ti i koristiš moju dobrotu, fukaro jedna.“

„Dobra moja susedo, sruši plot pa ga stavi di ti misliš da treba.“

„Što da ga ja rušim? Nijesam ja milicija da rušim plotove. Nijesam ga ni postavila. Makni plot!“

„Dobro, ako oćeš da zovnem čoveka, ja ću da ga platim, da sruši plot a ti reci di ćemo ga postaviti.“

„Što da ja gorim? Pošlje ćeš me napast da nije dobro, neću se moći od tebe odbraniti. Napadaćeš me po cio dan a ja moram trpljeti.“

„Napadao bih te, morebit, prije petnajestak godina a sade ne napadam ni moju Julu. Jošte koju godinu pa ću da štrikam sa mojom ženom. Ako se, morebit, nadaš - džabe, od napadanja ništa.“

„Fukaro! Nikogoviću! Što ja da se nadam? Ja sam poštena žena.“ - siktala je Krstinja i sva se tresla. Lala će mirno:

„Susedo moja draga, ajmo mi kod mene, Jula je zgotovila makovnjaču, prste da poližeš.“

Ono vidijeh i nevidijeh u mojemu vijeku, pade Krstinja na zemlju i poče da se valja od muke.

„Luda ženo.“ - reče Lala otežući i uđe u kuću.

Krstinja se deset dana nije mogla dići iz kreveta. Dolazio je doktor, ali nije moga ništa nać. Lala reče da on zna što joj je, nijesmo veli ni trebali zvati doktora:

„Moja suseda ima besne kere u stomaku pa ih pusti, one se nahrane jer izujedaju sve okolo. Mene te njene kere, ne mogu ništa jerbo ja ne znam da se jedim, pa su se vratile gladne i besne i požderale joj utrobu. Zato moja suseda ne može da ustane.“

Ono skotstvo što je u njoj je prosto proždiralalo. Kažem vam, deco moja, nije lako sa teretom zla živjeti. Nije ona kriva, takvu je Bog stvorio. Može bit da bi i ona voljela da je drukča, ali nije.

Kad je ozdravila, bježala je od Lale ka oparena. On je za nju bio ka lijek. Prođe neko vrijeme a Krstinja stade na put i čeka koga bi potkačila. Uvati je tako dan pa mora se sa nekim posvadit ili umrijet. Vide je Lala đe stoji na put, stavila ruke na kukove i čeka:

„Što to radiš, susedo moja draga? Dođi kod mene da divanimo.“

Uteče ti ona u kuću ka oparena. Svi su im se smijali. Kad se svadala sa snajom ova reče:

„Ako ne prekineš, zvaću Lalu.“

Razbolje se Krstinja prije nekoliko godine i to baš dobro, ležala je jedno dvaest dana u bolnicu. Dodoše Lala i Julia da je obidu. Vidi se da im je baš ža. Juli podoše suze a Lala će:

„Žao mi je što si bolesna, neću imati s kim da se svadam. Molim te nemoj umret dok je post ta znaš da ne volim ribu. Kad je već daća, neka bude bogata i masna.“

„Što bi umrla? Ozdraviću tebi iz inata. Crkni!“ - onako bolesna se podiže na lakat.

„Kad bolje razmislim a i nisi neka vrednica pa ti dobro došlo da ležiš. More bit nisi ni bolesna.“

Oće Lala da joj ćera kontru, da se svađa, zna da joj je to bolje i milije no da joj je donio lijek.

„Ja nijesam vrijedna? Ti si za sve sposoban!“ - prosikta. „Ti sve znaš a ne znaš ni vola ubost u guzicu.“

Jedva je dočekala da se sa njim svadi. Bolesna, ali živnu kad joj se učinje da je najjedila Lalu.

„Susedo, mnogo me vređaš. Ta spremam se da se naljutim. Oдох kući a ti crkni u tom krevetu pa makar i bio post. Znadem, baš znadem da nećeš ozdraviti.“

„E, oću valaj tebi iz inata, pa crkni.“

Julia bi ža što Lala tako zbori, iako sve zna, pa poče da ih miri da on nije tako mislio.

„Ti da mučiš! Znam ja što je on mislio. Ozdraviću njemu iz inata.“

Đeco, ovoga mi krsta, podiže se za pet - šest dana za inat Lali.

„Komšijo, sad si se meni zamerio.“ - šalila se snaja. Može bit je i zborila istinu.

Ilija je volio takvu kakva je, crka bi za njom. Prolazile su godine i on se dosta promijenio. Posta je dosta bolećiviji. Dođe jednom u avliju:

„Smijem li uljeć u kuću?“

„Kako oćeš. Ovo nije više kuća Prentovića i nemam prava da ti branim. Petar je domaćin.“

„Što bi mi ti rekla da je kuća tvoja?“

„Uljegni“ - a u sebe pomislih - „ako imaš obraza.“

„Uljega bi, lakše bi mi bilo.“

Otvorih mu vrata i on uđe i šede. Dugo je gleda ispred sebe pa polako reče:

„Pogriješio sam. Oprosti mi. Bilo ti je dosta rana i bez mene.“

„Ja ti opraštam ali bolje je da ti oprostiš sebi.“

Koja sestra ne bi oprostila bratu pa da joj je i oko izvadio. Pošlje nekoliko dana umrije mi Ilija, kap ga je udarila. Sva sreća da smo se pomirili, precrkla bi da nijesmo. Onog istog dana kad sam oprostila Iliji dođe mi Aleksa i šede do mene:

„Dobro je, nana, da si oprostila. Teško onijema što ne praštaju.“

Rana moja, oči majčine, kako on zna da me savetuje. Ovu drugu decu, slabo, skoro nikad i ne sanjam. Moj Aleksa mi dolazi i u snu i na javi. Jedino se sa njim mogu ovako lijepo ispričati. Dosta puta sam mislila kako samo sa Aleksom pričam a ovi mali niti me zovu niti što ištu. Sigurno zato što je on bio najstariji a ovi drugi nijesu ni progōrili a ispuštali su dušicu.

Umalo da vi zaboravim reć za Mašu, i ona je življela u Banat. Svi sinovi su pošli u vojne škole a ćeri se poudale. Snaje su joj bile sa svake bande: sa Kosova, iz Makedonije, iz Slovenije, beše jedna i Mađarica. Kad se okupe i šednu da ručaju a ono Jugoslavija u malome za trpezom.

Imate još dosta familije i bliže i dalje, pričaću vam još o ponekome.

Anduša se udala prije moje Milice i u tri godine rodi dva sina. Živjela je blizu nas na Brajiće i družila se sa Milicom. Njih dvije kad behu mlade ćahu vazda nešto kakorit. Anduša je živjela sa svekrvom i decom u Feketić a domaćin joj pasa za Biograd na posa. Služio je miliciju. Dolazio je često, pa sve ređe i ređe, veli ima

posla. Bogami, ima je posla, pune ruke posla. Ufatio se s jednom devojkom, pa malo danas, malo sutra i odzvoni Anđuši. Dođe, kad je ugrabio malo vremena, da kaže ženi i majci da oće da se rastavi.

„Manit se rastavlja, rodila ti je dva sina i ti bi se rastavlja.“ - karala ga je majka.

„Nije školovana.“

„Aoh! Aoh!! Moj učenjače. Koje si ti škole završio? Oće školovanu ženu! Jado moj! Vidijela žaba da konja potkivaju pa i ona, mučenica, digla nogu. Zaklinjem te onijem mlijekom što sam te dojila da ne rasprškaš ognjište.“

Pokupi se on pa u grad. Nije dolazio nekoliko mjeseci pa stiže pismo Anđuši da su razvedeni iako suda nije ni videla. Moglo se, on je bio „drug“. Pošlje mjesec dana on se i oženi. Zabranila mu je majka da novu ženu dovede u kuću i zaprijetila:

„Neće mi kućni prag preskočit ona što mi je dom rasprčkala. Ovoj đeci je uzela oca a ovoj mladoj ženi domaćina. Rano sam ostala udovica i ja znam kakvo je to breme.“

Rekla mu je:

„Sine, kupi crveni feral jer sad imaš kurvu u kuću. Ona je naučila na to svijetlo.“

„Nije ona kurva no poštena devojka.“

„Aha, aha, poštena. Poštena u lakat!!! Samo kurve kuću rasprčkaju. Moj kućni prag neće pasat a ti kako oćeš. Ja imam snahu i unuke, drugi mi ne trebaju. Možeš da imaš deset sinova, moj kućni prag neće preskočit dok sam ja živa. To su kopilad. Kopilad!“

Ostade Anđuša kod svekrve i zajedno su đecu podizale. Svađale su se, mirile i jedna drugoj pomagale. Prolazile su godine i počеше da prose Anđušu. Pitala je svekrvu a ona će:

„Kako ti reću otac i braća.“

„Kako te nije sram? Imaš dva sokola i ti bi još da se udaješ. Tries godina ti je, pa što. Da blatiš ime poštenoga toga i toga.“ - ijedio se otac. Ne dade joj familija da se udaje, još se i najediše kako joj je palo na pamet. Svekrvi bi milo što se nije udala.

Vidite li, deco moja, sad je sama. Umrije svekrva, sinovi pasaše za svojom rabotom a ona ka panj. Mladost joj propade. Nek su joj sinovi živi i zdravi ka da se nije udavala.

Nikad nije bilo više pjesme i smijeha no u ta poratna vremena. Nijesmo imali ništa ali smo imali nas. Nema ništa ljepše no kad se okupimo uveče pa se pričamo i šalimo. Okupimo se svi u jednu kuću i komušamo kukuruz pa šutradan u drugu, pa u treću. Posa završen uz pjesmu i šalu. Što mi se dopada ona nova pjesma, kad momak moli devojkicu da mu svari kavu a on će doći oko ponoći. Poče da je poje i jedan komšija, star a zube nema:

„Ja ću doći oko pola noći“, a neka od onijeh žena iz grupe dodade: „... ali nećeš ništa moći.“ Nasta smijeh i šala. To je milina i bogatstvo, nikome nije teško da rabota. Eto i ja ovako stara jedva čekam đe ćemo da idemo na komušanje. Jednom počeše pjesmu:

„Oj, devojkicu, đekni, đekni očemo li đe smo rekli u šumicu na travicu...“ „da jedemo lubenicu“ - nastavi Lala po svome.

Svi počeše da se smiju kako mu je to palo na pamet. Lala će polako:

„Svako kaže ono što najviše vole. Jesam li, može bit, pogrešio? Trebao sam reć morebit da jedemo pečenicu.“

Kažem vam, deco moja, nikad nije bilo veće šale i drugarstva no tih poratnih godina. Družili smo se svi. Ništa nam nije bilo teško.

Evo nekolicke godine sve se manje družimo a sve više letimo za parama. Ne valja! Ko mnogo zijeva može mu zemlja upanut u usta. Šetih se onog Talijana iz logora, što pričaju. Nije znava đe je mjesto za pišanje pa je to činio narodu usta, pošlje se nije moga popišat ni đe treba.

Evo, sve sam vam rekla i šetovala. Sad malo da vi pričam o Milici.

Rekoh vam da sam iz Stepe došla kod vas. Milica se nije radovala. Pošto sam prodala imanje i dala im sve pare, riješih da se vratim na Brajiće. Petar mi reče da je Milica noseća, pa da

sačekam bar da se dijete rodi. Protrnuh. Bi mi milo i strah i ne znam ni ja što sve. Ona mi nije ćela reć da je noseća samo da ja idem. Smetalo joj je dati što se samo s Petrom dogovaram:

„Preči ti je Petar no ja.“

Nije mi preči ali nešto mora da se zna. On je muško, glava kuće i on se sve pita. Mora se znati da mora biti čašica rakije ujutro kad se dignu, kava i cigare. Prije neki dan, veli ona Mađarica do kuće Milici:

„Mnogo strog tvoj svekrva.“

Bože me oprosti ka da sam muško. Čudni su oni sorta, nikad ne mogu pogodit što je muško a što žensko.

„Nije mi to svekrva no majka.“ - odgovori joj Milica.

„On tebe rodio?!“

„Moja mama. Ona me rodila.“

Mađarica se ufati za glavu, pa zamjauka:

„Onjukam? Onjukam? Onjukam!! Ištenem! Ištenem!*

„Ištem! Ištem!“ - iskala manita - mislim se ja - „Što se čudiš?“

Cijela ulica, onaj mađarski dio, za po ure saznade da ja nije-sam svekrva no majka. Što su se oni toliko čudili? Svi su zborili da sam stroga a nijesam. Milica se bolje i ljepše ispričala sa svekrvom no samnom ikada. Pred njom se žalila i falila a predamnom nikad. Boža voljo što je voljela Blaža! Dever joj a ona se u njega klela. Kako i nebi kad su isti, smotani. Bojala sam se, mnogo sam se bojala da je ne zadesi moja sudbina sa decom. Milica beše baš debela pred porodom s onijem prvijem detetom. Pođe polako na Malu baštu, onu baštu do Krivaje, da je obiđe. Tu neđe do naše bašte je i bašta jednog našeg rođaka. Neću vam reć kojega. Neću da vas mržnjom zadojim. Kod njega se raširi-la višnja, taman počela da rudi. Milici, onako nosećoj, pade na um, pa se najede višanja. Kad je pošla doma sreće se s njim pa se nasmija:

„Bio ti je lopov u Bašću.“

* Majka? Bože, bože!

„Koji?“

„Ja. Gledam onu višnju lijepo su zarudele pa mi se prijedoše.“

„Da više nikad nijesi sama ruku pružila. Ne smiješ bez pitanja“

Dođe Milica doma, plače ka kiša. Ne možeš je umiriti. Petar je tetoši pa, možebit, se šalio nije namjerno. Ona plače li plače a on je sve ljubi u glavu.

„Nemoj plakati! Kupiću ti višnje. Kupiću ti pet kila.“

„Nije mi do višanja, kako bi mi što drugo da.“

„Prekini.“ – šeknuh - „ne mogu od tebe ni jesti.“

„Bojim se da ne budem majka ka ti“ reče Milica ijetko.

„Nećeš ni da Bog. Nema ovakve majke ni prije ni pošlje moje dece.“

„Koje dece, nana? Što sam ti ja? Rodila si me majko i ja sam tvoje dijete.“

„Muči!!! Ne staj mi na muku.“

Izidoh iz kuće pa se mislim, nosećoj Turkinji bi dala zalogaj iz usta a ne šaku višanja. Ova moja mučenica nikoga bližega od njega nema, ma nema ni njega. Izide Petar za mnom pa će ti on meni da ne smijem tako sa Milicom, to mi je ćer a i noseća je.

„Diko moja, ostavi ti nas, ne trebaš ti nju od mene braniti. Ajde ti da iješ dok se ne oladi.“

Kad pođoše oni na počinak a ja pravo na Malu baštu. Šekiru i pilu pod mišku i po onome mraku put pod noge. Sva sreća što beše lijepa mjesečina. Gledam onu višnju, puna ka oko, otežale joj grane, ni zrele ni zelene, greota ih je pošeć. Greota je nosećoj ženi zabraniti šaku višanja i pade mi mrak na oči. Ošekoh prvo one donje grane, jednu po jednu, i sve ih ošekoh. Ufatih pilu i jedva prepilah ono drvo. Umorila sam se muški, ma mi je ijed snagu da. Da sam mogla i panj bih izvadila. Cijelu ubogovitu noć sam rabotala i tek kad svanu dodoh doma. Nijesam mogla leć, nije mi se spalilo. Prvi se diže Petar:

„Što si se digla tako rano? Boli li te što?“

„Ne boli me ništa, no sam se naspala.“

Pošlje dva dana evo ti ga onaj rođak što je njegova višnja, svratio na kavu i rakiju. Slučajno ili, može bit ka slučajno. Fino mi pričamo o svemu i svačemu, te će ti on:

„Neko mi višnju pod rodnom ošeka, ruke mu se osušile. To ne može niko pri zdravoj pameti.“

„Prvo se tebi jezik osušio pa tek onome ruke. Ja sam ti ošekla višnju.“

„Tiiii!“ - izbeći se a kava mu izleće kroz nos.

„Ja, bogami. Prije neki dan Milica ubra šaku višanja a ti joj reče da nikad više ne pruži ruku bez pitanja. Noseća žena, palo joj na um. Ovo joj je tek prvo dijete, fala Bogu biće još noseća pa svaki put na tvoju višnju. Bandoqlava je i nedokazana, pa rekoh bolje da maknem voćku da je ne izazivlje. Kučka, samo bi da te šteti!Prepala sam se da iz onog debbla ne izidu mladice pa sam ga prešegala. Oprosti, nijesam mogla panj izvadit; da sam mogla poravnala bih da se ne zna ni đe je rasla.“

„Ti si se najjedila?“

„Bože sačuvaj! Na tebe se ne mogu ijediti, od tebe sam to i očekivala.“

„Mare... znaš... Mare... pa... znaš... pa... pa...“

„Pasa višnja, papa!“

„A ti to zbog Milice?“

„Ne, no zbog tebe, da te kučka ne šteti.“

„Ma ti si to zbog Milice.“

„Ona mi je zvijezda nebeska. Na njezin mali prst se svijet obrće.“ - prepadoh se što sam rekla, pa ciknuh od straha. Nijesam smjela to izgorit, da smanjim ono što mi je izlećelo:

„Zvijezda mi je, bolje nemam. Kakva je, takva je, moja je. Što ću?“

Milica cijelo vrijeme gleda u mene i sve trepće ka svraka na jugovinu.

„Što si zinula ka krap? Vrana bi ti uljećela ūsta.“

„Izgleda da me malo voliš.“

„Ne, no te mrzim!“

„Nana, ti si to zbog mene učinjela? Ne mogu vjerovati! To si zbog mene učinjela? Petre, jesi li čuo!“

Milica se beči i plače. Koji joj je dao? Samo plače. Nije ovakva prije bila. Noseće žene su osetljive.

Petar se smješka, milo mu, puka bi od sreće. Udari me malo po ramenu.

„Što si sama, umorila si se?“

„Izgleda da sam te preduhitrila.“ - nasmijasm se.

Dođe dan i rodi se moja Milica, rodi se lijepo i zdravo dijete. Nijesam ga mnogo držala, bilo me strah. Ono kad zaplače u mene se probude stare rane. Fala gospodu Bogu, pa dijete je baš lijepo napredovalo i od nepune godine prooda. Mislim se sad može bez mene, idem na Brajiće. Ona opet noseća. Rekoh sačekaću da se i ovo drugo rodi pa ću onda poč. Aleksa mi je dolazio ali ne tako često. Oko moje, majku ne zaboravlja.

Ovo drugo bi muško i bi mi milo. Neka! Mašala! Neka se razgorijeva ognjište.

Đeco moja, ćela sam vam nešto preskočit, ma neću iako ćete se sprdati sa mnom. Jedan Mađar iz one druge ulica malo, malo, pa da me nešto pita. Pođem da pokosim za kravu, on da mi pomogne:

„Što ćeš mi ti pomagat?“ - Jado ne zna ni srp da drži u ruke, a vjetar da pune ponio bi ga, on će mi pomagat. Kakav je, lako bih ga ispod pazuve prenijela preko ulice.

„Oćeš ti ženiš za mene?“

Obrnuh se, pogledah ga, ne mogu vjerovati. Ljudi moji, on mene prosi a ja s jednom nogom u grob. Gledam ga, čini mi se da nijesam dobro čula.

„Momak, ti bi da se ženiš?“

„Oću. Ti budeš moj žena?“

Oću, kako neću, jedva sam dočekala. Potegoh šakom pa pravo u čelo. Pade čোক ka svijeća. Zovem ga, nikako da dođe sebi. Prepadoh se, odrobijaću ga. Priskočiše ovi preko puta. Malo su mlatili iznad njega krpom i on se diže.

„Što se desilo?“ - pitaju.

„Govno se objesilo.“ - mislim se.

„Zape za ovu ciglu pa pade. Začudih se i ja što mu bi.“

On sedi i trepće, jedva je mučenik doša sebi. Gleda me ka da je pa s kruške. Svi zakakorili što je bilo, pa što je bilo. Čude se kako tako nezgodno pade. Jedva progori, bar da i nije usta otvara:

„Pitala samo da bude moj žena.“

Dotrčaše Petar i Milica, misleći da se meni nešto desilo. Kad su čuli što je bilo, počеше da se smiju i sprdaju:

„Naša si crkvu će ćeš se moliti. Moj komšija, budi sretan što nije imala srp, niko te sad ne bi sastavio.“ - veli Milica.

„O, Mare, ti ne prijavljuješ prosce. Kakva je to ljubav zamalo glavom da plati.“ - sprda se Petar. Nijesam mogla živjet po gođine od Petra. Zaprijetila sam mu da nikome ne priča a on će ti:

„Neću nikome reć do prvog prela. Nek ljudi znaju da si zauzeta.“

Razglasio je, cijelo selo je znalo. Bilo mi je krivo ali sve mislim prekinuće a on sve gori i gori. Kad su se svinje klale a on veli:

„Moram ostaviti pršutu za pecivo, čini mi se biće svatova. Dolazili su prosци, nikad se ne zna.“

Dušu mi je vadio dok se nijesam baš najjedila. Dan danas kad vidi onoga Mađara smije se ali ne progovara. On mučenik dok me vidi pređe na drugu stranu, boji li se ili ga je sram ne znam.

Vidite đeco moja, nikad se čোক ne smije zaklet da mu se neće desit ovo ili ono. Dočekala sam da me prose pod stare dane i da se sprdaju sa mnom. Pitate me što sam ga udarila. Tako, zaslužio je. Kako je njemu tako nešto moglo past na pamet. Sram ga bilo dovijeka! Što se smijete? Nijeste mnogo bolji od Petra i Milice. Neka sve, no se i Blažo sprda sa mnom, veljaše dopala si se čоку a ti bi da ga ubiješ.

Đeca su lijepo rasla ma ne može dugo bit sve potaman. Milica mi reče da je opet noseća. Odavno se nijesam tako prepala. Moja stradanja su počela pošlje trećega deteta. Moja je sreća bila ovakva, sloga i napredak, pa... Niko i ja smo pravili planove kako ćemo kad se ožene i udaju i nast... Ubiše me šećanja. Cijelo vrijeme Miličine trudnoće nijesam imala mira. Niko mi nije smio ni riječ reć. Dođe i moj Aleksa pa sede do mene i lije-po ošetim njegovu glavu na moj skut.

„Ne boj se, nana, nema više mjesta kod nas. Mi smo sve zauzeli. Nema mjesta za drugu decu.“

Valaj i nema, premnogo ih je tamo. Oni tamo a majka ovamo. Pomriješe mi i braća i snaje i više od po familije a ja ostadoh ka spomenik. Izgleda ja ne umirem bez šekire.

Rodi se i to treće dijete, živo i zdravo i napredno. Kad je Milica četvrto rodila, nijesam se više bojala. Aleksa mi je isto reka da se ne bojim. Poslušala sam ga.

Jedno od vas liči na mojega Aleksu i ima malo naravi Stevanove. Pitate me koje je, neću vam reć, znaće ono koje je a to je dosta.

Đeco moja, bogatstvo moje, pričaću vam još malo pa pasah na počinak. Po Božiću idem na Brajiće i mislim da vas više neću vidijeti. Upamtite ovo što ću vam sad reć, upamtite za sva vremena. Đevojke, nemojte da koja pruži prst bratu na imanje, koja to učini ruke joj se osušile do ramena i ćorava po svijetu odila. E, sad i tebi da rečem, oko moje, nemoj da ti sestre na vrh prsta u kuću ulaze, od Boga je greota.

Kad se obrnem i poglednem život iza sebe pa ja sam sretna žena, to mi je i Stevan reka. Moglo se desit sve ovo što mi se desilo a da nemam Petra i Milicu i da nemam vas. Milici se moglo desit isto što i meni a nije. Sretna sam što se to meni dešavalo a ne njoj. Idem ja na počinak pa šutra je drugi dan. Ostavljam Petra i Milicu i punu kuću zdrave i prave dece. Ja idem kod moje dece da sam im bliže dok ne dođe sudnji dan.

* * *

Moja baba Mare nikada nije otišla na Brajiće. Nije otišla ni po Božiću ni po Uskrsu, ni po Ilindanu ni po... Ostala je tu u ravnicima. Što ono jednom reče: „Tice idu na jug i vrću se a mi ljudi slabo.“ Ostajala je da pomogne još ponešto, pa još nešto i tako dvadeset godina. Često smo joj se smejali kad nam je pričala o Aleksi a pogotovo kad bi rekla: „Šekiram se odavno mi nema Alekse.“ Nisam mogla da shvatim da li je Aleksa plod njene mašte ili ga je materijalizovala.

Ponekad osetim grižu savesti za sve sitne dečije podsmehe. Mare Nika Prentovića iz kuće Jovičića je moja baba Mare koju nosim u srcu. Naučila me da su koreni predaka duboko u nama i da nikada ne smemo izgubiti dušu. „Moja je duša ambis ali nije nužnik.“ - rekla je jednom u trenucima najvećeg očaja. To mora biti osnov svih naših postupaka, treba stati ispred sebe samoga i pogledati se u oči.

Mora se znati ko smo i čegovića smo.

Posle Petrove smrti baba Mare se vratila u detinjstvo i živela život kakav je sama želela. Po ceo dan je kuvala ručak i čekala decu da joj dođu iz planine. Čekala je: Milicu, Vukašina, Aleksu, Veljka i Veliku. Domaćin joj je bio Dušan Pobor i po ceo dan je radio ponešto oko kuće. Niko Prentović je živio do njihove kuće a Milica mu je bila ćerka. Baba Mare nije sa njima imala ništa. Petar je bio Aleksin sin. Bilo je dana kad se krila od Talijana. Zvala je i nas da se krijemo jer kupe taoce. Morali smo da gasimo radio kad se presvlačila da je ne vide onoliki ljudi iz male kutije:

„Mene nije nikad vidio ni moj domaćin голу pa nećete ni vi.“ - ljutila se.

Ponekad je išla da traži „ono zlato iz Amerike.“ Kako su godine prolazile sve se više vraćala u prošlost. Ispred kuće je bio

veliki dud, „murva“ kako bi baba rekla, i klupa. Sedela je na toj klupi, smeškala se i širila ruke. Grčila je svoju decu i mrmljala.

„Strah me od olike sreće. Ruke su mi pune moje dece.“

Umrla je pola godine pre Milice. Ipak nije sahranila i šesto dete. Umrla je u osamdeset i šestoj godini. Sahrnili smo je u ravnici - bez cipela. Nadam se da je ona sad u oblacima sa svojom decom kao što je bila i u onom dugom snu. Aleksa joj je jednom rekao da je od Brajića da Feketića samo jedan tren, onda je ona odavno na svoje Brajiće koje nikad nije prebolela. Par dana pred smrt bila je svega svesna. Sedela je staklastog pogleda, smeškala se i mrmljala kao da razgovara sa nekim. Jedno predvečerje je ustala, raširila ruke i veselo uzviknula: „Deco moja!“ i ispustila dušu.

Slava joj!